

MIND THE GAP!

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI

TSHILWAVHUSIKU

MIND THE GAP STUDY GUIDE

TSHIVENḌA LUAMBO LWA HAYANI

GIREIDI 12

TSHILWAVHUSIKU

Tshiveda Luambo Lwa Hayani

Gireidi 12-Tshilwavhusiku

ISBN 978-1-4315-3399-2

Vhabveledzi:

Iyi gaidi yo bveledzwa nga vhathu vha tevhelaho:

- Mavhusa Takalani I.
- Nedzharata Julia R.
- Pholi Tshifhumulo N.
- Vhamusanda Vho-Mmbi Mudzulathungo N.
  - Sithi P.E
- Nemukula Livhuwani.E
  - Maphiri N.Robert
  - Musinyali A.Stanley

This content may not be sold or used for commercial purposes.

Curriculum and Assessment Policy Statement (CAPS) Grade 12 Tshivenda Home Language Mind the Gap study guide for the Drama: *Tshilwavhusiku* by TT Mudau.

This publication has a Creative Commons Attribution Noncommercial Sharealike Licence. You can use, modify, upload, download, and share content, but you must acknowledge the Department of Basic Education, the authors and contributors. If you make any changes to the content you must send the changes to the Department of Basic Education. This content may not be sold or used for commercial purposes. For more information about the terms of the license please see: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/>.

Copyright © Department of Basic Education 2019
222 Struben Street, Pretoria,
South Africa
Contact person: Ms C. Weston
Email: Weston.C@dbe.gov.za
Tel: (012) 357 4183
<http://www.education.gov.za>
Call Centre: 0800202933

Acknowledgements

The extracts from the drama in this study guide are from *Tshilwavhusiku* by TT Mudau

Mind the Gap Team

Senior Project Leaders: Dr S. Malapile, Ms C Weston

Production co-ordinators:

B. Monyaki, B. Ras, ME Phonela, M. Nematangari

Authors: LE Nemukula, N. Mmbi, N. Pholi, J. Nedzharata, IT Mavhusha, PE Sithi, AS. Musinyali, NR Maphiri, J Nedzharata

Designer: Page82

Onsite writers' workshop support:

J. Mphidi, V. Magelegeda, P. Hlabiwa, R. Maboje, N. Malope

ZWI RE NGOMU

NDI MA			Siatari
1	1	Marangaphanda	3
	1.1	Ri a ni lumelisa mugudi wa Gireidi ya Vhufumimbili	3
	1.2	Gaidi iyi i nga shumisiwa hani?	3
	1.3	Tsivhudzo ya kuvhalele na kuiwalele kwa mulingo	3
	1.3.1	Kuvhalele kwa mulingo	3
	1.3.2	Duvha la mulingo	4
	1.3.3	Nyangaredzo ya bammberi la vhuvhili	6
	1.3.4	Mbudziso pfufhi na ndapfu	11
	1.3.5	Vhalingi vha sedza mini?	11
	1.3.6	Maipfi ane a shumiseswa kha u vhudzisa mbudziso	12
	1.3.7	Nyangaredzo	15
2	2.1	Manweledzo u ya nga ntha na mabono: Tshilwavhusiku	15
3		Thodea dza bugu ya Dirama	27
	3.1	Tsenguluso ya thero	27
	3.2	Vhatambi / Vhabvumbedzwa	30
	3.2.1	Tshaka dza Vhatambi / Vhabvumbedzwa/ Vhabvumbedzwa	31
	3.2.2	Tsenguluso ya Vhatambi / Vhabvumbedzwa	32
	3.3	Khudano	38
	3.3.1	Tshaka dza khudano	38
	3.3.2	Tsenguluso ya khudano buguni ya Tshilwavhusiku	39
	3.4	Puloto	40
	3.4.1	Tsenguluso ya puloto buguni ya Tshilwavhusiku	43
	3.5	Tsenguluso ya siangane na fhethuvhupo na u kona u fananya Mutambi / Mubvumbedzwa na muhumbulo muhulwane.	49
	3.6	Mudi na thounu	51
	3.7	Magumo a lishandi	52
	3.8	Ndango ya tshiteidzhi	52
	3.9	Aironi ya dirama/ Lishanda litambwa	53
	3.10	Vhutumani vhukati ha nyambedzano/monologo/ u amba u wothe na nyito	54
	3.11	Mudzedze wa tshifhinga	54
	3.12	U anetshela zwa phanda	55
	3.13	U anetshela zwa murahu	55
4		MBUDZISO	57
	4.1	Tsumbo dza mbudziso ndapfu na phindulo dzadzo	65
	4.2	Tsumbo dza mbudziso pfufhi na phindulo dzadzo	71
	4.3	Mbudziso dzine dza do fhindulwa nga mugudi.	71
	4.4	Ruburiki ya maanea a Litheretsha	72

NDIMA YA 1

1. MARANGAPHANDA

1.1 Ri a ni lumelisa mugudi wa Gireidi ya Vhufumimbili.

Gaidi iyi ya “Mind the Gap” i ni thusa u dilugisela mulingo wa mafheloni a iwaha wa Tshivenda Luambo lwa Hayani bammbiri la vhuvhili.

Bammbiri la vhuvhili li katela vhurendi, nganea / folukuloo na dirama.

Gaidi iyi yo disendeka kha Dirama ya Vho-Mudau T.T ine ya vha iwwe ya bugu dzo randelwaho vhagudi vha Gireidi ya Vhufumimbili.

Ni humbelwa uri gaidi iyi ni tou i shumisa sa sumbandila. Ni lavhelelwa uri ni vhale iyi bugu yo randelwaho ya Dirama nga vhudalo. [TSHILWAVHUSIKU]

1.2 Gaidi iyi i nga shumiswa hani?

Kha gaidi iyi ni wana mafhungo nga ha muwili. Hu dovha hafhu ha vha na nyangaredzo ya tshivhumbeo tsha bammbiri la vhuvhili. Manweledzo a bugu iyi yothe na mbudziso dzi tutulaho dzangalelo la u vhala na dzone dzo angaredzwa. Musi ni tshi vhala gaidi heyi ni do kona u pfesesa zwinzhi nga ha zwi tevhelaho: Vhabvumbedzwa / vhatambi, thero, khudano, puloto, fhethuvhupo, siangane na mudzedze wa tshifhinga.

1.3 . TSIVHUDZO YA KUVHALELE NA KUWALELE KWA MULINGO

1.3.1 KUVHALELE KWA NDUGISELO YA MULINGO

- Dzudzanyani mushumo wa u vhala u ya nga khethekanyo ya u thoma. Na fhedza ni fanela u koka muya nyana ni kone u fhirela kha iwwe khethekanyo.
- Ivhani na zwothe zwine na do zwi shumisa ni tshi vhala phanda ha musu ni tshi thoma u vhala sa penisela, bolopheni, bammbiri, ngilasi ya maqi na peni i talelaho zwa ndeme zwine na khou vhala.
- Ivhani na fulufhelo. Izwi zwi thusa uri vhuluvhi hanu vhu tou fombe kha zwine na khou vhala.
- Vhuluvhi hanu vhu shuma zwavhudi nga u shumisa mivhala na zwifanyiso. Edzisani u zwi shumisa nga hune na kona.

- U dovholola ndi zwa ndeme kha u elelwa mafhungo ane na fanela u a vhala. Vhalani mushumo waṅu u swikela ni tshi kona u u elelwa zwi sa konḁi.
- Funzani muṅwe ane a ḁo thetshelesa zwine na khou vhala. Zwi a thusa u vhalela notsi dzaṅu ṅha.
- U eḁela lu linganelaho vhusiku vhuṅwe na vhuṅwe, u ḁa zwiliwa zwa mutakalo, na u ṅwa maḁi manzhi ndi zwa vhuṅhogwa zwine na fanela u ita u thusedza vhuluvhi haṅu.

1.3.2 ḁUVHA ḁA MULINGO

Maṅwalele
a mulingo

*Shumisani
gaidi iyi ya
ḁitheretsha sa
buau va u*

Iḁani na bolopheni dzi ṅwalaho, penisela yo vhaḁiwaho, raba na tshivhaḁapenisela. Ni ḁe na bugundaule na vhurifhi ha u tendelwa u ṅwala. Swikani u ṅwala hu tshe ho sala awara.

- Iyani bungani ni sa athu u thoma u n̄wala. Ni songo fhedza tshifhinga tshaṅu tsha u n̄wala nga u ya bungani musi ni kati na u n̄wala.
- Ni fanela u ḡivha musi mulingo u tshi tou thoma uri ndi dzifhio mbudziso tharu dzine na ḡo dzi fhindula kha vhurendi, nthihi ine na ḡo i fhindula kha ḡirama na uri ndi ifhio nthihi ine na ḡo i fhindula kha ḡirama. Vhalani ndaela nga vhuronwane.
- Sedzulusani mbudziso in̄we na in̄we uri ni kone u pfesesa zwine ya khou vhudzisa. Ni songo dzhaela u fhindula mbudziso ni songo ranga na pfesesa. Arali na sa fhindula mbudziso nga n̄ḡila yo teaho, a ni nga koni u avhelwa maraga dzayo. Lavhelesani maipfi ane a vha khoṅo kha mbudziso uri ni kone u i fhindula nga n̄ḡila yo teaho. Ni ḡo wana mutevhe wa maipfi ane a shumiseswa kha u vhudzisa mbudziso kha ndima yeneyi ya I – kha gaidi iyi.
- Langani tshifhinga tshaṅu zwavhuḡi. Thomani nga mbudziso ine na vhona i tshi leluwa. Musi ni tshi fhindula mbudziso, sedzani maraga dze dza avhelwa khayoyuri ni kone u fhindula nga mafhungo a linganaho maraga idzo. Pimani u wana gumofulu ya maraga nga u ṅea mbuno dzine dza pfadza.
- Dzikani naho mbudziso i tshi pfala i tshi konḡa musi ni tshi i lavhelesa lwa u thoma. Nga murahu ha u i lavhelesa zwavhuḡi, ni ḡo i vhona i tshi ṅumana na zwiṅwe zwe na zwi vhalala. Arali na pfa hu tshi nga yo vhofhiwa vhukuma, fhirelani kha mbudziso i tevhelaho ni kone u i humela arali hu tshi kha ḡi vha na tshifhinga. Edzisani u fhindula mbudziso dzoṅhe dzine na khou tea u dzi fhindula.
- N̄walani zwi no vhoneala uri vhaṅhaṅhuvhi vha lelutshelwe nga u vhalala mushumo waṅu. U n̄wala nga u n̄wayaṅwaya na u hwayekanya zwi a mbumburisa maraga.

1.3.3. NYANGAREDZO YA BAMMBIRI LA VHUVHILI LA TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI.

Bammbiri ili li na maraga dza 80. Maraga dza 30 ndi dza vhurendi, dza 25 ndi dza Nganea kana folokuloo ngeno dziinwe dza 25 dzi tshi bva kha Dirama.

Kha bammbiri la mulingo ni do lavhelelwa u vhala ndaela sa izwo zwo sumbedzwaho afha fhasi:

NDAELA NA MAFHUNGOTHANGELI

1. Ni humbelwa uri ni vhale siaṭari ili nga vhuronwane ni sa athu u fhindula mbudziso.

Ni songo vhuya na edzisa u vhala bammbiri loṭhe. Tolani thebulu ya zwi re ngomu kha siaṭari la 4 ni swaye nomboro dza mbudziso dzo vhudziswaho kha zwibveledzwa zwe na guda uno ṅwaha. Nga murahu ha izwo, vhalani mbudziso idzo ni nange dzine na tama u dzi fhindula.

3. Bammbiri heli li na KHETHEKANYO THARU:

KHETHEKANYO YA A: Vhurendi (30)

KHETHEKANYO YA B: Folokuloo KANA Nganea (25)

KHETHEKANYO YA C: Dirama (25)

4. Fhindulani MBUDZISO THANU dzo fhelela: THARU kha KHETHEKANYO YA A, NTHIHI kha KHETHEKANYO YA B na NTHIHI kha KHETHEKANYO YA C nga ṅdila i tevhelaho:

KHETHEKANYO YA A: VHURENDI

VHURENDI HO RANDELWAHO – Fhindulani mbudziso MBILI.

VHURENDI VHU SONGO VHONWAHO – Mbudziso ya KHOMBEKHOMBE.

KHETHEKANYO YA B: DIRAMA / FOLUKUŁOO

Fhindulani mbudziso NTHIHI.

KHETHEKANYO YA C: DIRAMA

Fhindulani mbudziso NTHIHI.

5. KUNANGELWE KWA PHINDULO KHA KHETHEKANYO YA B (NGANEA / FOLUKUŁOO) NA YA C (DIRAMA):

- Fhindulani mbudziso FHEDZI dza kha Nganea / folukułoo na kha dirama dze na guda.
- Fhindulani MBUDZISO NDAPFU NTHIHI na MBUDZISO PFUFHI NTHIHI. Arali na fhindula mbudziso ndapfu kha KHETHEKANYO YA B, ni fanela u fhindula mbudziso pfufhi kha KHETHEKANYO YA C. Arali na fhindula mbudziso pfufhi kha KHETHEKANYO YA B, ni fanela u fhindula mbudziso ndapfu kha KHETHEKANYO YA C.
- Shumisani mutevhe wa u sedzulusa uri u ni thuse.

6. VHULAPFU HA PHINDULO

- Mbudziso ndapfu ya Vhurendi i tea u fhindulwa nga maipfi a u bva kha a 250 u ya kha a 300.
- Mbudziso ndapfu dza khethekanyo ya Nganea / Folukułoo, na ya Dirama dzi tea u fhindulwa nga maipfi a u bva kha a 400 u ya kha a 450.
- Vhulapfu ha phindulo dza mbudziso pfufhi vhu tea u langwa nga maraga dzo űekedzwaho/avhelwaho. Phindulo dza vhalingiwa dzi tea u pfufhifhadzwa dza dovha dza livhanywa.

7. Tevhedzani ndaela dzo űekedzwaho mathomoni a KHETHEKANYO INWE na INWE nga vhuronwane.

8. Nomborani phindulo dzaṅu kokotolo maelana na mutevhe wa u nombora wo shumiswaho kha iḽi bammbiri ḽa mbudziso.
9. Thomani KHETHEKANYO INWE na INWE kha siaṽari ḽISWA.
10. Ndangatshifhinga yo anganywaho:

KHETHEKANYO YA A: Hu anganyelwa u swika kha minetse ya 40

KHETHEKANYO YA B: Hu anganyelwa u swika kha minetse ya 55

KHETHEKANYO YA C: Hu anganyelwa u swika kha minetse ya 55
11. Ṽwalani nga vhudele, nahone zwi vhaleaho.

THEBUḽU YA ZWI RE NGOMU

KHETHEKANYO YA A: VHURENDI			
Vhurendi ho randelwaho: Fhindulani mbudziso MBILI DZIṼWE na DZIṼWE.			
NOMBORO YA MBUDZISO	MBUDZISO	MARAGA	NOMBORO YA SIAṽARI
1.	Mbudziso ndapfu	10	
2.	Mbudziso pfufhi	10	
3.	Mbudziso pfufhi	10	
4.	Mbudziso pfufhi	10	
NA			
Vhurendi vhu songo vhonwaho: Mbudziso ya KHOMBEKHOMBE			

5.	Mbudziso pfufhi	10	
<p>*PFESESANI: Fhindulani MBUDZISO NDAPFU NTHIHI na PFUFHI NTHIHI. Arali na fhindula mbudziso ndapfu kha KHETHEKANYO YA B, ni tea u fhindula MBUDZISO PFUFHI u bva kha KHETHEKANYO YA C. Kha KHETHEKANYO YA B na KHETHEKANYO YA C, fhindulani mbudziso nthihi-nthihi u bva kha KHETHEKANYO inwe na inwe.</p> <p>KHETHEKANYO YA B: NGANEA / FOLUKUŁOO</p> <p>Fhindulani mbudziso NTHIHI u bva kha Nganea / folukuŁoo yo randelwaho.</p>			
6.	Mbudziso ndapfu	25	
7.	Mbudziso pfufhi	25	
8.	Mbudziso ndapfu	25	
9.	Mbudziso pfufhi	25	
KANA			
<p>FOLUKUŁOO: Fhindulani mbudziso NTHIHI u bva kha FOLUKUŁOO yo randelwaho.</p>			
10.	Mbudziso ndapfu	25	
11.	Mbudziso pfufhi	25	
<p>KHETHEKANYO YA C: ǀIRAMA</p> <p>Fhindulani mbudziso NTHIHI fhedzi u bva kha ǀirama dzo randelwaho.</p>			
12. <i>Tshilwavhusiku</i>	Mbudziso ndapfu	25	
13. <i>Tshilwavhusiku</i>	Mbudziso pfufhi	25	
14.	Mbudziso ndapfu	25	
15.	Mbudziso pfufhi	25	

*PFESESANI: Kha KHETHEKANYO YA B na YA C, fhindulani MBUDZISO NDAPFU NTHIHI na MBUDZISO PFUFHI NTHIHI.

A ni lavhelelwi u fhindula mbudziso MBILI ndapfu kana mbudziso MBILI pfufhi.

MUTEVHE WA U SEDZULUSA

Shumisani uyu mutevhe wa u sedzulusa uri ni vhe na vhuṭanzi ha uri no fhindula tshivhalo tsho teaho tsha mbudziso nga u vhea luswayo afho ho teaho:

KHETHEKANYO YA	NOMBORO DZA MBUDZISO	TSHIVHALO TSHA MBUDZISO DZO TEAHO U FHINDULWA	LUSWAYO (√)
A: VHURENDI (Vhurendi ho randelwaho)	1–4	2	
A: VHURENDI (Vhurendi vhu songo vhonwaho)	5	1	
B: NGANEAFOLUKULO (Mbuziso Ndapfu kana Mbuziso Pfufhi)	6–11	1	
C: DIRAMA (Mbuziso Ndapfu kana Mbuziso Pfufhi)	12–15	1	
<p>*PFESESANI: Kha KHETHEKANYO YA B na YA C, ni tea u vha na vhuṭanzi uri no fhindula mbudziso NDAPFU NTHIHI na PFUFHI NTHIHI.</p> <p>A ni tei u fhindula mbudziso ndapfu MBILI kana mbudziso pfufhi MBILI.</p>			

1.3.4 MBUDZISO PFUFHI NA NDAPFU

Kha mbudziso pfufhi ni newa tshipiḁa tshi bvaho buguni ya ḁirama. Ni ḁo konaha u fhindula mbudziso dzo ḁisendekaho kha bugu iyo yo randelwaho. Phindulo ni nga dzi wana dzi tshi bva kha tshipiḁa tsho newaho, ngeno dziḁwe dzi tshi ḁo linga u pfesesa haḁu ha zwiḁwe zwiḁiḁa zwi re nga ngomu ha bugu iyo: tshiḁori tshayo, Vhatambi / Vhabvumbedzwa vhayo, zwiḁa zwayo na thero yayo. Dziḁwe mbudziso dzi linga mihumbulo yaḁu nga ha iyo bugu.

Kha mbudziso ndapfu ni fhiwa tshitatamennde tshi angaredzaho ḁhoḁea dza Dirama na fanela u fhindula mbudziso yo ḁisendekaho khatsho. Mbudziso iyi ni fanela u i fhindula nga ḁḁila ya maanea a ḁitheretsha. Humbulani uri maanea aḁu a tea u vha na tshivhumbeo. Musi ni tshi fhindula mbudziso iyi ni fanela u khwaḁhisedza nga zwi bvaho buguni ya Dirama yo randelwaho . Musi mbudziso iyi i tshi ḁolwa hu shumiswa ruburiki. Maraga dzi avhelwaho kha mbudziso iyi ndi 25.

1.3.5. VHALINGI VHA SEDZA ZWIFHIO?

Vhalingi vha ḁo ḁhaḁhuvha phindulo dzaḁu pfufhi zwi tshi elana na:

- Kupfesesele kwaḁu nga ha zwine Dirama na manwe maḁwalwa zwa amba zwone. Ni fanela u kona u ḁalusa mafhungo ane a sa tou vha khagala kha bugu yo randelwaho.
- U kona haḁu u dzudzanyulula mafhungo kha bugu idzo. Tsumbo: Ni nga vhudziswa uri ni nweledze mafhungo mahulwane kha bugu idzo kana u sumbedza u fana kana u fhambana ha vhabvumbedzwa vhavhili.
- U kona u ḁekedza mafhungo e a si tou buletshedzwa zwi khagala kha bugu, ni tshi khou shumisa zwine na vho zwi ḁivha buguni iyo. Izwi zwi vhidzwa u pfi iniferentsi. Zwithu hezwi zwi nga katela u sumbedza uri figara ya muambo yo shumisiwaho buguni i nga ḁuḁwedza hani kupfesesele kwaḁu kwa bugu, u ḁalutshedza thero kana u vhambedza zwiito zwa vhabvumbedzwa vho fhambanaho kha bugu.

- U kona haṅu u ita khaṅhulo nga ha zwipiḡa na u fha mihumbulo yaṅu nga ha bugu zwi tshi elana na mafhungo a bugu iyo. Haya maitele a vhidzwa u pfi ṅhaṅhuvho ya bugu. Tsumbo, ni nga vhudziswa u pfi ni a tendelana naa na mafhungo o ṅetshedzwaho kana uri ni ṅalutshedze uri muhumbulo muhulwane wa mubvumbedzwa a tshi ita izwi ndi u fhio?
- U kona haṅu u pfesesa vhabvumbedzwa kha bugu na ṅdila ye bugu ya ṅwaliswa zwone zwi tshi elana na kutshilele kwavho. Haya maitele a vhidzwa u pfi u takalela (aphirishiesheni). Tsumbo, Ni nga vhudziswa uri ni vhona u nga mubvumbedzwa mukene u ḡi pfa hani, kana uri arali ho vha hu inwi mubvumbedzwa mukene no vha ni tshi ḡo ita mini arali no ḡiwana ni kha nyimele ine uyo mubvumbedzwa a vha khayoy. Ni nga ḡi vhudziswa uri ṅalutshedzani uri tshitaela tsha muṅwali tshi thusedza hani u bvisela khagala zwine mubvumbedzwa a ḡipfisa zwone.

1.3.6. MAIPFI ANE A SHUMISESWA KHA U VHUDZISA MBUDZISO.

Hedzi ndi tsumbo dza tshaka dza mbudziso dzine na nga ṅangana nadzo mulingoni

LUSHAKA LWA MBUDZISO	ZWINE NA FANELA U ITA
<i>Mbudziso dzi re khagala dzine phindulo dzadzo dza vha dzi khagala]</i>	
Bulani vhabvumbedzwa / fhethu / zwithu...	ṅwalani madzina, Vhatambi / Vhabvumbedzwa, fhethu, nz.
ṅeani mbuno/ zwiitisi/ mihumbulo	ṅwalani mafhungo ni sa ṅalutshedzi
Ifhani mbuno mbili kha / ndi ngani	Ifhani mbuno mbili
ṅalusani mubvumbedzwa/ mbuno/ hu itea mini musi.	ṅeani dzina ḡa mubvumbedzwa, ṅeani mihumbulo
ṅalutshedzani fhethu/ zwiito/ hu bvelela mini musi..	ṅwalani mbonalo ya zwithu tsumbo: fhethu hu vhonehalo, pfala , nukhisa, sa mini? Mubvumbedzwa mukene u na vhulenda, tshinwa, vuhali naa?
Ndi mini zwine mubvumbedzwa mukene a ita musi	ṅwalani zwo bvelelaho – zwe mubvumbedzwa a ita

Ndi nga mini mubvumedzwa mukene a tshi ita..	Ñeani mbuno uri ndi nga mini mubvumbedzwa mukene a tshi ita zwe a ita no lavhelesa puloto
Ndi nnyi / O itaho	Ñwalani dzina la mubvumbedzwa
Mafhungo aya a elana na nnyi?	Ñwalani dzina la mubvumbedzwa
<i>Mbudziso dza u dzudzanyulula dzi tolaho u dzudzanya zwipiila zwa mafhungo</i>	
Nweledzani mihumbulo mihulwane	Nweledzani ni sa talutshedzi mafhungo manzhi
Kuvhanganyani fhethu huthihi zwithu zwi elanaho	Tumanyani zwithu zwi fanaho fhethu huthihi
<i>Mbudziso dza iniferentsi (u humbulela) musi u tshi sedza zwi re buguni</i>	
Talutshedzani ndila ine mihumbulo ya tumana na thero ngayo	Talusani thumano ya mihumbulo na thero.
Vhambudzani zwiito zwa mubvumbedzwa mukene na zwiito zwa mubvumbedzwa mukene	Bulani zwiito zwi fanaho na u fhambana hazwo.
Maipfi aya a ni humbudza, bvukulula zwifhio u ya nga / nyimele iyi i ni vhudza mini?	Bulani uri ni humbula uri zwi amba mini zwi tshi elana na zwine na khou pfisa zwone bugu iyo.
Mubvumbedzwa mukene u ita mini musi... Talutshedzani uri zwiinwe zwithu zwo kwamisa hani mubvumbedzwa mukene Talutshedzani uri ni qivha hani uri mubvumbedzwa mukene ndi...	Ñwalani zwine mubvumbedzwa a ita/ zwe mubvumbedzwa a ita/ a dipfisa zwone.
Mubvumbedzwa mukene u amba mini a tshi ri..	Talutshedzani uri ndi nga mini o shumisa ayo maipfi.
Mafhungo a tevhelaho ndi ngoho kana a si ngoho`	Fhindulani nga EE kana HAI u livhana na mbudziso yanu. Ñeani na mbuno ya phindulo yañu.
Nangani phindulo yone u fhedzisa mafhungo a tevhelaho	Nangani ledere lithihi kha o ñekedzwaho ni li ñwale u livhana na mbudziso yone.

Fhedzisani fhungo ili nga u dzhenisa maipfi o siiwaho	Nwalani maipfi o siiwaho
Dzhiani mutala u bvaho buguni u sumbedza vhungoho ha phindulo yaṅu	Nwalani mutala wone u bvaho buguni ni tshi khou shumisa maipfi one na tswayo dzone.Ni dovhe ni shumise na zwiḍevhe u sumbedza uri no tou a dzhia buguni
<i>Mbudziso dza u thahuvha dzi tolaho khatulo yaṅu zwi tshi elana na kupfesesele kwaṅu kwa bugu</i>	
Talutshedzani muhumbulo waṅu/ vhuḍipfi ha mubvumbedzwa/ thero ya bugu	Dzhielani mafhungo othe are buguni ntha ni kone u fha muhumbulo waṅu
Ni humbula uri....	Mbudziso iyi a ina phindulo yone kana i si yone fhedzi inwi ni fanela u fha mbuno ya u tikedza phindulo yaṅu.
<i>Mbudziso dza u kholedzela dzi tolaho vhuḍipfi haṅu zwi tshi tevhela zwiwo zwi bvelelaho kha vhabvumbedzwa</i>	
No vha ni tshi do dipfa hani arali no vha ni mubvumbedzwa mukene musi...	Mbudziso iyi a i na phindulo yone kana i si yone fhedzi inwi ni fanela u khwaḥisedza phindulo yaṅu
Talutshedzani kupfesesele kwaṅu nga ha..	Neani thalutshedzo nga kupfesesele kwaṅu
Ni a pfela vhuṅungu mubvumbedzwa mukene..	Neani muhumbulo waṅu

1.3.7 NYANGAREDZO

MUÑWALI WA BUGU YA TSHILWAVHUSIKU

Muñwali wa bugu iyi ndi Vho-Thilivhali Tokyo Mudau. Muñwali o ða fhanu shangoni miñwahani yeneiḷa ya marahu heneḷha tshikolobulasi tsha Nancefield Musina. O bebiwa ñwaha uḷa wa maḍuwi na magerere. Ndi muḍuhulu wa Vho Mutangwa. Kha luvhande lwa vhuiwali o ranga nga bugu yawe ye ya vha na bvumo ḷe ḷa nga ḷi sa swika na vhusendekamisi. Bugu iyi ipfi, “Appearance Maswaḥa”. Muñwali o no ñwala bugu dzi paḍaho fuḥhanu ho katelwa nganea,ḍirama,nganea,maanea na bugu dza vhurendi. O no avhelwa pfufho mnzhisa kha mañwalwa awe. Bugu yenyi “Tshilwavhusiku” ndi ye ya thuba tshiphuga tsha “Pace Mackmillan Literary Award”. Muñwali ndi mufunzi o rwelwaho ḥari. O phasa Degree ya MBChB fhaḷa Medunsa. Tokyo u kha ḍi bvela phanda na u ñwala.

NDIMA YA 2

2.1 MANWELEDZO A NḤHA NA MABONO ZWA BUGU YA TSHILWAVHUSIKU?

	MANWELEDZO
Luta 1 Bono 1	<p>Magota mavhili Vho Gangashe na Vho Mudzulakutama vha livha Swongozwi ha Thovhele Tshilwavhusiku u hwedza mbilahelo malugana na maforotereke vhe vha ḍa nga u hambela vhuawelo ha u awedza ḥayo vhane a vha tsha ḥoḍa u ḥuwa. Vho ḍodzwa museto maḥoni hapfi ri khou fhirela Mukhambikwi ngeno hu swiswi mmbadise.</p> <p>Ñwana wa khaladzi a Vho Lumbule u vhuya hayani o punda nga u rwiwa nga tshimebi. Ḍarata ya maforotereke i vhone na yone yo no mila ḷa Luḥoni i tshi rambalala na thavha ya Swongozwi. Izwi zwi ita uri pfulo kha vhadzulapo na hone i thome u kala vhunga maforotereke vho dzharatela afho fhethu.</p>

Bono 2	Swongozwi musanda ho dzulwa kha thovho na mukumba hu rerwa eneya mathihi a kwamaho maforotereke vhane vha ri ḁarata yavho a i seriwi. Zwi amba uri fhethu ha pfulo nahone hu vho kala. Thovhele uri u ḁo thoma a hwedza fhungo ili kha vhamatongoni. Kha mutangano uyu hu langaniwa nga ha mutangano une wa ḁo vha hone nga murahu ha maḁuvha mararu.
Bono 3	Swongozwi pfamoni Thovhele vha amba vha vhothe nga ha muloro u sa vha ededzi une vha khou vhona khombo ine ya lila u vha mona tshitiko. Thovhele vha sumbedza vho bilufhala lwa tshothe musi vha tshi khou amba vhe vhothe.
Bono 4	Ndi ḁuvha la tshivhidzo musanda. Ho dzulwa fhasi ha liri lihulu. Musi mutangano u saathu u thoma ri wana vhadzulapo vhavhili vha tshi khou amba nga nyimele i kwamaho shango lavho ine ya khou vhangwa nga maforotereke. Mafhungo o dzulelwaho afha mutanganoni uyu ndi enea a u ngalangadza khando dza thundu dzwaboni la vho khotsi avho. Thovhele vho vhudza vhathu mutanganoni uyo uri kha hu itwe ngoma madzula wo vhambwa vhunga musi wa mmbi u sa dihiwi. Vhane vhadzulapo vha sasaladza khosi nga murahu ha musi yo ri vhathu vha so ngo fhela mbilu. Vhari vha tshi amba vhari ndu yau a i pidimulwi wa dovha wa sema mano
	<p>TSHILWAVHUSIKU: TT MUDAU</p> <p>MBUDZISO PFUFHI DZI KWAMAHO LUḁA LWA U THOMA</p> <p>LUTA 1</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Avha maforotereke vho ḁiswa ngani afha Swongozwi? 2. Vha tshi ḁa u humbela vhuawelo vho ri vha khou ḁo fhelela ngafhi? 3. U ya nga kuvhonele kwanu, mutambi dendele na mupikisi ndi vhafhio buguni iyi? Ndi ngani ni tshi ralo? 4. Fhindulani ngauri NDI ZWONE kana A SI ZWONE ni kone-ha u tikedza phindulo yanu. Mphelekedzeni o rwiwa nga maforotereke nge a sa ye mushumoni. 5. U ya nga mafhungo e na a vhala diramani iyi, swina ilo line la khou ambiwa nga halo a lo ngo tsha fhirela he la ri li khou ya hone ngauri:

	<p>6. Swina ilo line Tshilwavhusiku a khou amba nga halo lo dibvisela khagala kha vhadzulapo vha Swongozwi (Litshovhu na Luñoni) nge la ita zwifhio? Bulani zwithu ZWIVHILI.</p> <p>PHINDULO</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Vho da nga u humbela vhuawelo na u awedza nayo. 2. Mukhambikwi 3. Dendele ndi Thovhele Tshilwavhusiku, mafhungo a bugu othe a kwama ene. Mupikisi ndi Luka. Hoyu o vha a tshi khou hanedza zwine dendele a vha a tshi khou ita. 4. A SI ZWONE. O rwiwa nge ha pfi o sera darata ya maforetereke. 5. A. Mukhambikwi ho vha hu kule. B. Vhadzulapo vha Litshovhu na Luñoni vho li humbela uri li si tuwe C. Lo vha li tshi khou toda u fhura shango la Swongozwi D. Thovhela Tshilwavhusiku o hana li tshi tuwa. Phindulo ndi C 6. U daratela shango la Swongozwi vha songo tendelwa U rwa vhana.
<p>Luta 2 Bono 1</p>	<p>Vho Oubaas Piet na Vho Luka vha amba nga ha fhethu hune vha dzula hone uri ndi havhudi. Vha sumbedza na fhungo lauri ane a do lingedza u vha bvisa afha fhethu vha do lwa nae u swika shotha la u fhedza li tshi rotha. Izwi zwi khwathisedza fhungo lauri a vha ngo diimisela u pfuluwa afha hune zwino ha vhidzwa u pfi Tshitandani. Vhari vho khotsi avho heli shango vho li lorela vhone sa vhaduhulu vhavho. Vha vhu dzhia sa Amsterdam havho nga ngeno. Ledia mufumakadzi wa Luka u sumbedzisa uri khuhu dzi khou fhela. Luka u sumbedza uri khwine ndi u dipilela ra linda vhupo hashu. Vho Luka a vha toti u pfa tshithu nga ha fhungo lauri Afrika li na vha vhalo. Vhari vha tea u dzivhela masakha avho nga ganuni.</p>
<p>Bono 2</p>	<p>Tsimuni hu dzhena Luka na mufumakadzi wawe Ledia. Vhuvhili havho avha vha amba a vhafunani. Vhe henefha hu dzhena Kolie we ari “ kafir” yo dzhena nga u sera darata. Ri pfa nga ha u tswiwa ha khuhu hune Ledia u sumbedza u imelela uyo ane a pfi o tswa khuhu ari ndi nwana. Ndi hanefha hune Luka ari vharema</p>

	<p>ndi phukha a si vhathu. Mutukana uyu ane hapfi o tswa khuhu u rwiwa a vhidzwa na uri khari u pfi Kobus kana Koos. A tshi khakha u zwi amba o vha a tshi rwiwa. Mutukana dzina lawe o vha a tshi pfi Mphelekedzeni.</p>
Bono 3	<p>Litshovhu, Vho Mbangiseni na Vho Nyaphophi na vhaiwe vhakalaha hu khou nwiwa na u tshiniwa. Zwenezwi ho takalwa ho mbo di bvelela niwana wa Vho Nyaphophi Mphelekedzeni ari o huvhadzwa nga mukhuwa a talutshedza nauri na mmbwa dzawe dzo thuntshiwa nga maforotereke. Nyimele iyi i sinyusa vhothe vho dzulaho afho vha fhedzisela Vho Mbangiseni vha tshi ri shango lashu lone lo shanduka sa line la sa tsha vha lashu. Mafhungo a uyu niwana o huvhadzwaho vhakoma vha fhulufhedzisa u ya u a suma kha mukoma Vho Gangashe.</p>
Bono 4	<p>Vho Gangashe vha lutangweni vha tshi khou lavhelesa mikano ya kusi kwavho na vhupo ha Luka. Vha tshi lavhelesa mikano iyi mbilu yavho i ya bilufhala. Hu swika fhungo nga mudinda lauri niwana wa Vho Mbangiseni o huvhadzwa nahone o ri sia madautsha. Vho Gangashe vha amba fhungo lauri Thovhele vho no di swikisa fhungo lauri vhone sa magota othe vha tea u livhana tshifhatuwo na vhahura vhavho [vhatshena]</p>

<p>Bono 5</p>	<p>Vhuponi ha Luka ri wana vharangaphanda vha mafororeteke , Derek, Potgieter, Oubaas Piet , Luka na mufumakadzi wawe na vhana vho kuvhangana. Avha ndi vhane vha khwathisedza uri afho hune vha vha hone ndi hone hune vha hu ita hayani nahone vho gogodelana na vhahura vhane a si vhathu ndi dziphukha ngauri vha ya tswesa nahone ndi zwivhulayi.[vharema]</p> <p>Hu vha na mihuvho ya vhanna vho rangwaphanda nga magota na vhathu vhahulwane vha swika vha ima getheni. Vha talutshedza maforotereke uri vha na thaidzo ya u vhulahelwa vhana. Hu tshi khou dologa Ntsieni kha dzulo ili. Vho fhedzisela vho pfana uri a huna ane a do rwa riwana u bva zwino. Ho pfaniwa uri u bva zwino hu so ngo tsha vha na ane a tswa. Linwe lo dzinginywaho ndi lauri maforotereke vhari vha toda u nonisa masimu avho u guma tsini na Swongozwi. Vho Gangashe izwo zwa u fhurwa nga maforotereke musi vha tshi ri vha do vha fha kholomo tharu uri vha engedzelwe shango a vha ngo zwi tenda na luthihi.</p>
	<p>MBUDZISO PFUFHI DZI KWAMAHO LUTA LWA U VHUVHILI</p> <p>LUTA 2</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Kha Luka na Ledia ndi ufhio ane na mu takalela? Ndi ngani ni tshi ralo? 2. Nwana we a huvhadzwa nga maforotereke a lovha nga murahu o vha e riwana wa nnyi ? 3. Mavhuru vha no pfi Dawie na Schoeman ndi vhalimi vhahulwane vha matamatsi. Ndi NGOHO kana A SI NGOHO. Tikedzani phindulo wanu. 4. Luka na ene o dovha a rwa Mphelekedzeni a mu ira dzina li no pfi nnyi? 5. Mukoma wa Litshovhu we a ya a dzhena mudini wa Vho-Mbangiseni ndi nnyi? 6. Ntsieni ni mu divhela zwifhio? Talutshedzani nga vhudalo. 7. No vha ni tshi nga ri mini arali no divhona ni kha nyimele ye Vho-Mbangiseni sa khotsi a Mphelekedzeni vha tangana nayo. Tandavhudzani muhumbulo wanu. <p>PHINDULO</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ndi funa Ledia ngauri ndi ene ane a sumbedza u vha na mbilu ya vhuthu.

	<p>2. Ndi wa Vho-Mbangiseni.</p> <p>3. Ndi ngoho . Kha luṭa 2 Bono 2 avha vhavhili vha sumbedza vho sinyutshela maṭamatṣi avho e a sa kone u vha vhuisele mbuelo , zwa sumbedza uri nga ngoho ndi vhalimi.</p> <p>4. Kobus</p> <p>5. A Vho-Mudzulikutama B Vho-Muravha C Vho-Lumbule D Vho-Gangashe [nangani muthihi kha avho vho ṅewaho]</p> <p>6. Ndi mukololo wa musanda we a rwiwa nga mavhuru a pfi ndi ene Kobus.</p> <p>7. Ndo vha ndi tshi nga ṭoḍana na vhaḍivhi vha muhumbulo nda amba navho / Ndo vha ndi tshi nga zwi ṭanganedza/ Ndo vha ndi tshi nga zwi isa mulayoni uri mulayo u nthuse.</p>
<p>Luṭa 3</p> <p>Bono 1</p>	<p>Vho Tshilwavhusiku vha Swongozwi vha vhonele vha tshi khou farafara zwiḥali zwavho. Afha hu khou dzudzanyelwa nndwa. Vho Tshilwavhusiku vha vhonele vho fara tshṭangu na pfumo. Vho ḍi fara ḷeneli ḷauri shango ḷi fanela u dzivhelwa nahone Vho Gangashe vha ta uri maine a topolwe. Thovhele vha ri kha hu dzudzanywe mapako a vhudzumbamo vhunga tshifhinga tsha mmbi tsho swika .</p>
<p>Bono 2</p>	<p>Thovhele Vho Tshilwavhusiku na Vho Ngwilimeni vha na vhaṭanuni. Muḍinda u ḍisa muvhigo wauri vhupo ha tsini na bama ḷa thavha ho no tshotelwa nga vhatshena vhane vha sumbedza vhe kati na u shuma .Thovhele vha sala vha tshi gungula vhe vhoṭhe nga avho maforotereke vhe vha vha swielelela vhane vha sa tsha ṭoḍa u ṭuwa. Thovhela vhari zwiṭuku zwine wa kaṅa ṅamusi, ndi zwihulu zwine muthu a ḍo ruḍa maṭo. Izwi zwi amba uri arali wa tshila nga u vhaisa vhaṅwe matshelo u wana wo no dzhena khakhathini.</p>
<p>Bono 3</p>	<p>Swongozwi hu dzhena Thovhele Tshilwavhusiku. Thovhele Tshilwavhusiku u ruma vhaḍinda uri vha ye kha vhahura [moforotereke] uri vha vhudze uri vha</p>

	tsiruwa lini,vha dovha hafhu vha nea na ndaela yauri vha vhudziwe uri kha zwothe zwine vha khou ita vha so ngo vhuya vha dzinginya marubi avho. Ho pfi vha vhudziwe uri vha so ngo vhuya vha swika na zwifhoni zwavho.
Bono 4	Vhuponi ha maforotereke hu dzhena mukoma na vhadinda vha Thovhele. Vha vhudziswa nga Oubaas Piet na Luka uri vha toda mini. Vhadinda vha talutshedza uri vho ruwa nga Thovhele Tshilwavhusiku uri vha dise mulaedza wauri maforotereke vha tsiruwe kha shango lavho. Avho vhone vhari musi vha tshi fhindula vharumiwa vheri la da hafha li a kovhela. Vhari vhone a vha yi fhethu ngauri ndi shango la Mudzimu. Oubaas Piet u thuntsha tshigidi muyani kha vhadinda avho vha vhudzwa nauri vha sa gidima vha do davhalaswa.
Bono 5	Musanda Swongozwi hu vhonala Thovhele Tshilwavhusiku o thithisea vhukuma. Mukoma o swika afho thavhani ari gulu yo ponyokisa muya wawe. Mukoma u dovha a engedza nga u amba lauri mavemu vhari shango a si la muthu ndi la Nwali. Mukoma uri arali o vha o bva na tshitangu tshawe na pfumo , mafororeteke vho vha vha tshi do mudivha. U ya nga ha Thovhela uri mukoma na uyo we avha e nae ndi magoswi.
	<p>MBUDZISO PFUFHI DZI KWAMAHO LUTA LWA VHUVHURARU LUTA 3</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Bulani vhatambi vhararu vho khwathisedzaho uri shango la Swongozwi li dzivheliwe nga nanga. 2. Musi vhakoma vho ya u divhadza mavhuru uri Thovhele Tshilwavhusiku uri vha tuwe, ndi nnyi o lidzaho tshigidi u shavhisa vhakoma avho? 3. Vho-Mukumela vha na vhushaka-de na Thovhele Tshilwavhusiku? Ndi ngani ni tshi ralo ? 4. U ya nga kuvhonele kwanu, ni vhona Oubaas Piet o tangedza zwavhudi vhadinda vhe vha vha vho rumiwa u divhadza mavhuru uri vha tuwe shangoni la Swongozwi naa? Tikedzani phindulo yanu nga u talutshedza

	<p>zwe zwa bvelela d̄uvha le vhakoma vha d̄isa nd̄ivhadzo ya uri vha t̄uwe Swongozwi.</p> <p>5. Mulaedza une wa khou bviselwa khagala nga fhungo il̄i ndi ufhio ? “Kholomo t̄hanu khufha dzi sa tungisi d̄amu la n̄wananyana”</p> <p>PHINDULO</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Mukoma Vho-Muravha / gota Vho-Mudzulikutama / gota Vho-Gangashe / gota Vho-Lumbule na Vho-Ruruma. Vhararu kha vho n̄ewaho afho. 2. Oubaas Piet. 3. Vho Mukumela vho vha vhe mut̄anuni wa musanda zwa amba uri vho vha vhe mufumakadzi wa Thovhele Tshilwavhusiku. 4. Ha ngo t̄anganedza, Oubaas Piet o thuntsha tshigidi n̄tha vhakoma vha mbo d̄i shavha. 5. Vha khou sumbedza uri vha khou dzhieleswa fhasi lune vha nga rengisa shango nga kholomo t̄hanu.
<p>Luta 4 Bono 1</p>	<p>Mut̄ani wa maforotereke hu swika lun̄walo lu bvaho Phiphirosi. Hu wanala vhuṭanzi hauri Sikhukhune o halifha vhukuma. Schoeman muniwe wa maforotereke u sumbedza uri ene o neta nga u luga. Uri u tama hu tshi itwa vhushushedzi kha vharema vha Swongozwi. U itela u ladza muya wa mukalaha Paul Kruger, vha humbula uri tsha khwiṇe vha tea u d̄igudisa u kovhola, u shushedza na u dovha hafhu u shakulisa vharema vha Shwongozwi.</p>
<p>Bobo 2</p>	<p>Musanda Swongozwi musu Vho Mukumela na Vho Mmbengeni vha tshi khou haseledza hu dzhena Ntsieni a tshi sumbedza e muthu o rwiwaho lu shushaho nga vhenevha maforotereke. Vho Mukumela na Vho Mmbengeni vha ya shavha u mu swikisa kha Thovhele . Vha ri vha shavha uri u d̄o fhedziswa nga ene Thovhele Tshilwavhusiku.</p>

Bono 3	<p>Ntsieni u t̄alutshedza zwe a t̄angana nazwo kha Thovhele ene muṅe Tshilwavhusiku. U sumbedza uri u khou rwelwa uri kholomo yo raha khamelo. Izwi zwi ita uri thovhela vha ṅaṅe u vhaisala vhunga uyu Ntsieni o vha o rwiwa lu shushaho</p>
Bono 4	<p>Mmbi na mukoma wa mmbi vha ya bva vha tshi tevhela maforotereke. Vhadzulapo vha sumbedza vho no konḁelela vha neta nga nyimele dzoṯhe dzine vha khou t̄angana nadzo kha maforotereke</p>
Bono 5	<p>Mukoma wa mmbi u thavhani Swongozwi u vhiga matshimbilele kha ene muṅe Thovhele Tshilwavhusiku. Mukoma u ḁivhadza fhungo lauri vho vhifhelwa tshoṯhe vhunga mmbi ya u ranga yo vhulawa yoṯhe. Mmbi yoṯhe i sumbedza yo thuthubiswa vhula na zwivhindi nga gulu. O ponyaho o vha mukoma wa mmbi fhedzi kha iyi mmbi ya Swongozwi ye ya ḁo ya ngeyi kha maforotereke.</p>
	<p>MBUDZISO PFUFHI DZI KWAMAHO LUṬA LWA U VHUṆA LUṬA 4</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Vho Mmbengeni na Vho-Mukumela vha na vhushaka-de? 2. Inwi ni vhona uri Ntsieni u khou dzhena afho hu re na Vho-Mmbengeni na Vho-Mukumela vha tshi khou amba a tshi bva ngafhi? 3. Ntsieni a tshi rwiwa nga mavhuru hu pfi o vha o tshinya mini? 4. Inwi arali no vha ni kha nyimele i no fana na ya mmbi ya Thovhele Tshilwavhusiku, no vha ni tshi nga ya nndwani u lwa na vhathu vha re na zwigidi, hone inwi ni sina? <p>PHINDULO</p>

	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ndi vhaṭanuni vha musanda vha re vhafumakadzi vha Thovhele Tshilwavhusiku wa Swongozwi. 2. Bulasini ya mavhuru he a ri o rweswa nge kholomo ya raha khamelo. 3. Ngauri kholomo ya raha khamelo. 4. Ndo vha ndi sa ḁo ya, a huna nndwa ine muthu a nga i wina u tshi lwa na muthu ano shumisa tshigidi iwe u si natsho.
Luṭa 5 Bono 1	<p>Afha ri wana Thovhele Tshilwavhusiku vha na maine. Maine vha vhudza Thovhele uri a huna gundo ḁine vha nga ḁi wana arali Thovhele vha so ngo tshimbila sa muhulwane vha yo ṭoda muri wa u ita uri gulu dza maswina dzi ṇoke musi vha tshi thuntshiwa nga maforotereke. Thovhela vha humbela maine u wanelwa mushonga wa u ṇokisa idzo gulu</p>
Bono 2	<p>Vhuponi ha maforotereke Luka na mmbi yawe vha sumbedza uri vha kha tshikhathi tsha nndwa. Vha sumbedza vho ḁiimisela nndwa iyi nahone vha tshi tea u bvelaphanda na nndwa iyi. Derek muṇwe wa maforotereke u sumbedzisa uri a vha ngo tou tea u takalesa vha ḁihangwa vhunga heli shango ḁi na vhaṇe vhalo. Vha tshi isa phanda vhari kha ḁivhazwakale yavho a huna na lushaka na luthihi lwe lwa tenda u sukumedzwa lu songo thoma lwa dzibadziba</p>
Bono 3	<p>Thavhani ya Maregwa Thovhele na vharangaphanda vha mmbi vho ḁilugisela u dodela maforortereke vhusiku vho eḁela u itela uri vha kone u vha ḁa zwavhuḁi nga pfumo. Thovhele Tshilwavhusiku vha ya sumbedza vharangaphanda vha mmbi uri vha teya u dzhenisa hani ngeyi kha maforotereke. Mmbi ya Vho Gangashe hupfi i ḁo dzhena nga lurumbu lwa tsha monde. Ya Lumbule yone hu pfi i ḁo dodela i tshi bva nga thungo ya vhukovhela. Vhone vhaṇe Thovhela Tshilwavhusiku vha ri vha ḁo dzhena nga vhukati.</p>
Bono 4	<p>Vhukati ha vhusiku mmbi ya Tshilwavhusiku i tshotela maforotereke ngei Schoemansdal Luṇoni. Mmbi yo zwi kona u pfula maswina khathihi na u fhisa zwoṭhe zwe zwa vha zwi phanda havho. Maforotereke vha ya vhulawa nga vhunzhi naho hu na vho ponyaho sa Luka. U sumbedza uri ngangoho ḁuvha ilo</p>

	<p>ho vha na mabulayo ri pfa munwe wa maforotereke a tshiri: “Hierdie kafirs sal ons dood maak” Derek na ene o vha munwe wa vho lovhaho o rumbulwa nga pfumo.</p>
<p>Bono 5</p>	<p>Maḁautsha mmbi ya Tshilwavhusiku yo no shavha afho Schoemansdal Luḁoni ho sala zwitumbu zwinzhi. Luka samusi o ponya u wa nga magona tsini na tshitumbu tsha Ledia mufumakadzi wawe we na ene o vha e vhukati ha avho vho liwaho nga pfumo. Vhafu vhoṭhe vha vhulungwa heneḁho Schoemansdal.</p>
	<p>MBUDZISO PFUFHI DZI KWAMAHO LUṬA LWA U VHUṬANU</p> <p>LUṬA 5</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Mmbi ya Vho Gangashe na mmbi ya Lumbule dzo swika dza dzumbama bakoni ḁa thavha ifhio? 2. Fhindulani ngauri ndi NGOHO kana A SI NGOHO Vhukati ha vhusiku vha mmbi ya Thovhele Tshilwavhusiku, Swongozwi vho ya vha fhisedzela mavhuru (muṭa wa ha Luka) dzinduni sa ḁowa vha fa. 3. Swina ḁine Tshilwavhusiku a ri ḁi pfuliwe ndi ḁifhio? 4. Muḁwe wa vhatu vhe vha lovha nga u fhisedzelwa ḁuni buguni iyi ndi ḁnyi? U na vhushaka ḁe na Luka? 5. Tshiitei tshe tsha tuṭuwedza Tshilwavhusiku uri a ye u fhisedzela mavhuru ndi tshifhio? 6. Vhatu vhe vha ponya u fa nga mulilo, vha tou vhulahwa nga mapfumo ndi vhafhio? 7. Mvumbo ya Thovhele Tshilwavhusiku kha ḁirama iyi yo oliwa nga ḁilade? 8. Muṭa wa ha Luka ḁiramani iyi wo olwa u tshi sumbedza siangane-ḁe? 9. Ntsieni o vha e muthusi muhulwane wa shango ḁa Swongozwi na muṭa wa ha Luka. Sumbedzani vhungoho ha ḁikumedzwa ḁi nga u ṭalutshedza zwo bvelelaho kha ḁirama iyi.- 10. Nangani phindulo ya vhukuma kha phindulo dzi ḁekedzwaho. Mphelekedzeni o dzhena a tshi khou tuḁza ngauri o vha o ..... <p>A fhirea mulenzhe bolani</p> <p>B rwiwa nga Oubaas Piet</p>

C lumiwa nga mmbwa

D. kambiwa nga halwa

PHINDULO

1. Schoemansdal Luioni
2. Ndi ngoho, mmbi ya Tshilwavhusiku yo tshotela mavhuru vhusiku vho edela vha vha vhulaha
3. . Ndi mavhuru.
4. Ndi Ledia. O vha e mufumakadzi wa Luka.
5. Ndi u vhulahwa ha mmbi yawe nga mavhuru vho tou thuntshiwa.
6. Oubaas Piet na Derek.
7. • Khosi ya mbilu khulwane
• Khosi ya u kondelela
• Khosi ine ya diimisela tshithu i ya tshiita
• Khosi ya vhuhali
• Khosi i no funa shango layo
8. Sa muta u re na tshitalula na u sa pfa vhaiwe vhathu.
9. Ntsieni o vha e mukololo wa Thovhele Tshilwavhusiku a dovha a vha mulisa wa kholomo mutani wa ha Luka, Khwathisedzo ya aya mafhungo ndi ya musu Ntsieni a tshi da u vhiga uri ene o devhiwa nga mavhuru musu kholomo yo raha khamelo.
10. B Rwiwa nga Oubaas Piet

NDIMA YA 3: THOPEA DZA BUGU YA DIRAMA NA TSENGULUSO YA

“TSHILWAVHUSIKU?”

3.1. THERO YA BUGU

Thero / muhumbulo muhulwane ndi zwine muñwali wa bugu a toḁa vhavhali vha tshi divha zwone. **Pfunzo / mulaedza** ndi zwine muñwali wa bugu a toḁa vhavhali vha bugu vha tshi guda. Musi muñwali a tshi ñwala bugu ya Dirama u vha e na tshenzhemo kana a tshi khou vhona zwine vhathu vha ita / tshilisa zwone.

TSENGULUSO YA THERO KANA MUHUMBULO MUHULWANE:

“TSHILWAVHUSIKU”

Musi muthu o sendelelwa vhudzulo lwa tshifhinga nyana u tea u pfesesa muñe wa fhethu a tshi vho vhu toḁa murahu u shavha uri hu sa vhe na dziphambano dzine dza nga livhisa kha mabulayo. Thero iyi khulwane i tikedzwa nga zwiwo hezwi zwi tevhelaho:

Buguni iyi ya Tshilwavhusiku maforotereke vho sendelelwaho afha Swongozwi sa vhafhiri ri wana vha tshi vho dziba vha tshi ri vhone a vha tsha ya fhethu. Nyimele iyi i sinyusa vhadzulapo na Thovhele Tshilwavhusiku. Phambano iyi i kuḁedzwa nga zwiwo zwo fhambananaho. U ḁiengedzela ḁarata ha maforotereke vha so ngo tendelwa nga vhañe vha shango he vha swielelwa hone. Ñwana wa mudzulapo wa Swongozwi ane a pfi Mphelekedzeni u ya rwiwa na u tambudzwa nga mavhuru nge ha pfi o sera ḁarata yavho zwi so ngo fanela kana a so ngo tendelwa. Vhaḁinḁa vho ruñwaho u isa mbilahelo ya u engedzwa ha ḁarata na u rwiwa ha vhana vha ya pandamedzwa nga vhonevho maforotereke vho sendelwaho afha shangoni la Thovhele wa Swongozwi.

Vhaiwe vharangaphanda vha maforotereke vha eletshedza Luka muñe wa maforotereke aya uri ndi khwiñe vha tshi haka gariki dzavho vha fhirela phanda. Luka o dadadza ari shango ili na ene ndi lawe , a huna hune a do ya hone. Izwi zwi nanisa phambano kana vengo vhukati ha vhatshena na vhañe vha shango la Swongozwi Luñoni.

Musi u tshi khou tshila wa dzhia vhaiwe vhathu sa zwiḁahela vha ya u talifhela ha sala tshiḁahela hu iwe. Maforotereke vha vhona u nga vharema vha Swongozwi ndi zwiḁahela zwine zwa nga vha rengisela shango nga kholomo thanu. Fhungo ili lo ri u swikiswa kha Thovhele a li rahela kule. U itiwa zwiḁahela ha vharema vha Swongozwi zwi nanisa phambano vhukati havho na vhatshena. U thuntshiwa ha mmbwa dza vhadzulapo na

zwone zwi vhasedza mulilo kha vengo la izwi zwigwada zwivhili. Fhungo ili li vhuya la ruma na Thovhele ha maine uri a ite uri gulu dza zwigidi zwa maforotereke dzi noke musi vha tshi vha tshotela.

Nga mulandu wa u sa pfesesa u pfuluwa ha maforotereke zwi fhedzisela zwo swikisa kha nndwa ine khayoho vha na maforotereke manzhi vhe vha vhulawa. Ndi avha vhe vha fhedzisela vho vhulungwa henefha Schoemansdal

[Lingedzani u finyungula iyo bugu yanu ya dirama uri ni wane dziinwe tsumbo dzo dziaho dzi tikedzaho tshitenwa itshi tsha thero / muhumbulo muhulwane]

INWE NDILA INE NA NGA I SHUMISA U SENGULUSA MUHUMBULO MUHULWANE I NGA VHA HEYI: "TSHILWAVHUSIKU"

Marangaphanda

Muhumbulo muhulwane wa bugu ndi zwine muñwali a tama ri tshi divha zwone kana u guda zwone. Zwiwo ndi zwiitei/nyito dzine dza bveledzwa nga vhaanewa diramani. Muñwali u ri disela zwiwo zwo fhambanaho nahone zwo farekanaho a tshi itela u bvisela khagala muhumbulo muhulwane. Diramani iyi muñwali u shumisa zwiwo zwo fhambanaho zwo maforotereke vha zwi ita zwo livhisaho kha u kandekanya pfanelo dza vhadzulapo vha Swongozwi zwo zwa fhedza zwo vha na masiandaitwa a si avhudi.

Mbuno

- U dihedza ha vhatshena kha shango la Swongozwi ngeno vho vha vha tshi nga vha khohira, zwo sumbedza lunyadzo na u sa fhulufhedzea.
- Musi vhatshena vha tshi vho dzharatela shango la Swongozwi uri vhadzulapo vha si tsha kona u hu shumisa kha u zwima na pfulo vha songo tendelana na vhadzulapo, zwo sumba u kandekanya pfanelo dza vha vha mavu/shango.
- U rwiwa ha vhadzulapo nga maforotereke vha songo tshinya tshithu zwi sumbedza u kandekanya pfanelo dza vhatshu.
- U vhulawa ha vhadzulapo nga maforotereke nge vha sera dirata vha songo tendelwa zwo sumba u pfuka pfanelo dza vhatshu.

- U shumiswa ha vhatannga na vhasidzana kha u ka maḁi vha tshi kela vhatshena vha sa vha holeli zwi sumba u ita vhatu dziphuli na u sa ḁhonifha pfanelo dzavho.
- Musi maforotereke vha tshi humbela u engedzelwa shango nga kholomo ḁhanu zwi sumbedza vhufhura na u dzhia vhaḁe vha shango sa vhatu vha si na ndeme/ndivho.
- Vhadzulapo vha Swongozwi vha fara miḁanganano minzhi yo fhambanaho vha tshi lingedza u tandulula thaidzo dzine vha vha nadzo hu u ḁoda u lwela pfanelo dzavho.
- Maforotereke vho vha vha tshi shushedza vhatu vho rumelwaho nga Thovhele Tshilwavhusiku u ḁa u lingedza u tandulula thaidzo, nge vha vha shushedza nga u vha sumba nga zwigidi. Hezwi ndi u nyadza pfanelo ya tsireledzo ya vhatu
- Vho-Thovhele Tshilwavhusiku na vhalanda vhavho vho fhedza vho dzhia ḁiga ḁa u tou lwa nga mapfumo nga u vhona maforotereke vha tshi sumbedza u vha na lunyadzo kha vhaḁe vha shango ..

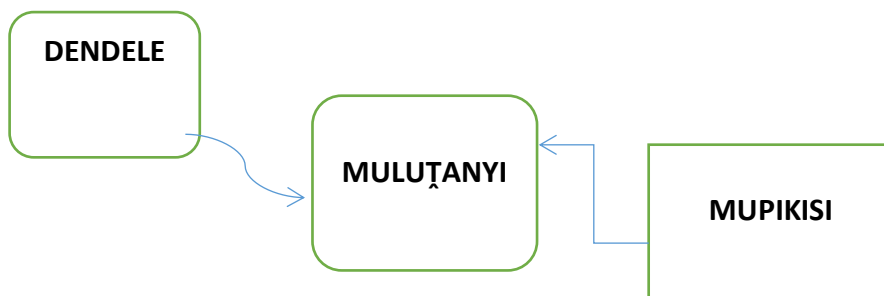
- Muthu u na pfanelo ya u lwela zwi re zwawe arali hu na vhaḁe vha sumbedza u dziba na zwi si zwavho. Vho-Thovhele Tshilwavhusiku na mmbi yavho vho fhedza vho dzhenela maforotereke vhusiku vha vhulaha vhanna na vhafumakadzi hu tshi katelwa na vhana nga vhunzhi. Izwi ndi masiandaitwa a musi vhaḁwe vha tshi kandekanya pfanelo dza vhaḁwe. Maforotereke avha vho fhedzisela vho vhulungwa afha Schoemansdal

Magumo

Muḁwali wa ḁirama iyi o kona u shumisa zwiwo zwo fhambanaho u bveledza muhumbulo muhulwane wa uri u dzhielwa na u kandekanywa ha pfanelo dza vhatu zwi a vha na masiandaitwa a si avhuḁi. Muḁwali o kona u bvisela khagala ngoho iyi

nga u lunzhedza zwiwo/zwiitei zwo livhisaho kha u wa ha ndingedzo dza u kandedza pfanelo dza vharema nga ndila ya makhaulambilu.

3.2 VHATAMBI / VHABVUMBEDZWA / VHABVUMBEDZWA

Vhatambi / Vhabvumbedzwa

- Vhatambi / Vhabvumbedzwa ndi vhatu khumbulelwa vhane muṅwali a vha shumisa buguni yawe.
- Vhatambi / Vhabvumbedzwa buguni ya Ḍirama ndi vhone vha faredzaho nyaluwo ya puloto.
- Nyito dzoṭhe dzine ra ṭangana nadzo buguni ya Ḍirama dzi vha dzo bveledzwa ho shumiswa vhenevha vhane vha pfi Vhatambi / Vhabvumbedzwa.
- Tshaka dza Vhatambi / Vhabvumbedzwa ndi dzone dzine dza shumiswa nga muṅwali a tshi ṭoṭomodzwa mudzedze wa puloto kha bugu ya Ḍirama.
- Vhatambi / Vhabvumbedzwa buguni ya Ḍirama vha khethekanywa vha bva tshaka dzo vhalaho.
- Tshaka idzi dza Vhatambi / Vhabvumbedzwa dzi na zwiṭalusi zwadzo zwine ngazwo vhavhali vha gaidi iyi vha kona u pfesesa na u kona u topola mutambi buguni uri ndi wa lushaka-ḑe.
- Musi muvhali o ḑisendeka nga zwiṭalusi izwi u ya nga u fhambana hazwo u ya kona u fhambanya mutambi kha muṅwe ngae. Vhatambi / Vhabvumbedzwa ri nga kona u vha fhambanya nga zwine vha zwi ita ngomu buguni ya Ḍirama.

3.2.1. TSHAKA DZA VHATAMBI / VHABVUMBEDZWA NA ZWITLUSI ZWAVHO

Mutambi Dendele [Phurothagonisi]

- Mutambi uyu ndi uḽa ane buguni ya Ḍirama ri tea u thoma nae ra dovha hafhu ra fhedza nae.
- Mafhungo a wanalaho buguni ya Ḍirama a ḍisendeka nga mutambi kana mubvumbedzwa uyu. Naho ri tshi nga wana hu tshi bveledzwa muḽwe mutambi/mubvumbedzwa muḽuku zwenezwi bugu i tshi khou bvelaphanḍa tshivhangalelwa hu vha hu u faredza mafhungo a uyu a vhidzwaho u pfi dendele uri bugu i kone u bveledzwa zwavhuḍi.
- Mutambi/Mubvumbedzwa wa lushaka ulu ndi ene ane thaidzo ine ra ḽangana nayo buguni ya ḍisendeka khae.
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ri tea u mu vhona nga ngomu buguni iyi a tshi pikiswa nga mupikisi.
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ri nga mu vhona a tshi khou lingedza u tandulula thaidzo ine a vha nayo .
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ri tea u mu vhona a tshi kunda kana a tshi kundwa nga thaidzo ye a thoma nayo.

Mutambi/Mubvumbedzwa Mupikisi [Anthagonisi]

- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ndi ene ane a lwa nga nḍila dzoḽhe uri uyu ane a pfi mutambi/mubvumbedzwa dendele a si swikelele zwine a khou ḽoḽa u swikelela zwone.
- Ndi ene ane a ima phanḍa ha mveledziso ya mutambi/mubvumbedzwa dendele.
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ndi ene ane a ita uri dendele a sa ḽe lu ḍifhaho vhutshiloni hawe ha ḍuvha ḽinwe na ḽinwe. Mitsiko yoḽhe u i luka a tshi ḽoḽa uri dendele a sa vhuye a swikelela zwine a tea u zwi swikelela. A nga shumisa nyito dzi vhonealaho kana a shumisa zwiwo zwo fhambanaho u itela uri a swikelele zwine a ḽoḽa
- Mvelaphanḍa ya dendele i thithiswa/thivhiwa nga mutambi/mubvumbedzwa uyu.

Mutambi/Mubvumbedzwa muluṭanyi [Thirathagonisi]

- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu sa musi dzina li tshi ḍibula, tshawe ndi u luṭanya avha Vhatambi / Vhabvumbedzwa vhavhili vhane vha vha mupikisi kana dendele.
- Musi ri tshi wana Vhatambi / Vhabvumbedzwa avha vhe kha phambano zwi vha zwo sikiwa kana u simuwa kha mutambi/mubvumbedzwa uyu ane a pfi muluṭanyi.
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ndi muya wa murwelaḥoṭhe.
- Nḁamusi a ima na mutambi/mubvumbedzwa dendele, u dovha a ima na mupikisi, a tshi sola uḁa mutambi we a ima nae u thoma.
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu wa muluṭanyi ha na vhuimo. U ima na onoyo Mutambi/Mubvumbedzwa ane nga tshifhinga itsho u vha a na zwine a nga mu thusa ngazwo kha vhutshilo.

3.2.2. TSENGULUSO YA VHATAMBI / VHABVUMBEDZWA

TSHILWAVHUSIKU?

Musi ni tshi ita tsenguluso ya bugu ya Ḍirama ni tea u dzhiela nṭha heḁi fhungo: Zwi nga itea uri tshaka dza Vhatambi / Vhabvumbedzwa dze na wana dza vha dzo fhambana na idzo dzo bulwaho afho nṭha. Mutambi/Mubvumbedzwa a sa fushi ṭhodea, uyo a so ngo kombetshedzwa. Afha musi hu tshi senguluswa mutambi/mubvumbedzwa hu fanela u dzhielwa nṭha zwiṭalusi zwa lushaka zwo tea, tenda ha vha na thikhedzo i pfalaho ya zwiwo zwi bvaho buguni. Arali a dendele sa tsumbo, kha ri wane e na thaidzo u bva mathomoni u swika bugu i tshi fhela. Arali a vha mutambi/mubvumbedzwa ane a galela nḁilani ni fanela u sedza uri zwiwo zwo bvelelaho afho buguni zwi tshi ya phanda zwi kha ḁi mu kwama naa? Arali zwi tshi kha ḁi mu kwama u ya tenda u vha mutambi dendele. Tsha ndeme ḁivhani zwiṭalusi zwa vhatambi kana vhabvumbedzwa lwa tshoṭhe uri ni kone u vha sengulusa buguni iyi. Tsha ndeme ndi u vhala bugu na kona u ḁa na tsheo ya uri mutamb / mubvumbedzwa uyu ndi wa lushaka lufhio.

Mutambi / Mubvumbedzwa Dendele [Phurothagonisi]

- Mutambi / Mubvumbedzwa uyu ndi uja ane buguni ya Dirama ri tea u thoma nae ra dovha hafhu ra fhedza nae. Henefha mathomoni a bugu ri tea u mu vhona e na thaidzo. Mafhungoni a dirama iyi ri vhona Vho Thovhele Tshilwavhusiku hu vhone Mutambi/Mubvumbedzwa muhulwane vhunga hu vhone vhane ra thoma navho ra di dovha ra fhedza ri navho.
- Mafhungo a wanalaho buguni ya Dirama a disendeka nga Mutambi/Mubvumbedzwa uyu. Thaidzo ine ra tangana nayo buguni ya Dirama i disendeka kha uyu Mutambi/Mubvumbedzwa. Vho Tshilwavhusiku sa dendele ndi vhone vhane mafhungo a bugu a disendeka ngavho. U da ha maforotereke Swongozwi Luioni sa vathu vho daho vha tshi humbela vhuawelo zwi disela thaidzo Thovhele Tshilwavhusiku musi vha si tsha toda u tuwa kha shango ili. Thovhele sa murangaphanda wa shango na ene u engedzelwa thaidzo musi avha maforotereke vha tshi tambudza vhadzulapo vhave vhane ene sa khosi zwi teya u mudzinginyisa.
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ri tea u mu vhona nga ngomu buguni iyi a tshi pikiswa. Tshilwavhusiku buguni iyi ri wana a tshi pikiswa nga maforotereke vhane a vha tsha toda u tuwa afha shangoni la Swongozwi Luioni. Vhenevha ndi vha ngaho Luka
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ri nga mu vhona a tshi khou lingedza u tandulula thaidzo yo ambarelaho khae kana ine a vha nayo buguni iyo. Vho Thovhela Tshilwavhusiku vha ya lingedza u ruma magota/vhadinda uri vha ye kha maforotereke uri vha vha vhudze uri vha tea u tuwa samusi vho vha vho tou sendelelwa. U engedza mutsiko kha dendele Vho Thovhele Tshilwavhusiku maforotereke vha ya hana vheri vhone a vha tuwi ngauri vhari a huna shango la muthu, ndi la Mudzimu.
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ri tea u mu vhona a tshi kunda kana a tshi kundwa nga thaidzo ye a thoma nayo. Vho Thovhele Tshilwavhusiku sa dendele vho kunda kha thaidzo ye vha thoma nayo. Naho zwo vha kondela u swikelela kha fhungo la u kunda maforotereke nga nndwa fhedzi bugu i tshi vho fhela ri wana mmbi ya Tshilwavhusiku i tshi dodela maforotereke vhusiku vha swika vha vha vhulaha vha fhisekanya na tshiwe na tshiwe tshe tsha vha tshi phanda havho.

Afha musengulusi a nga di vha na kuriwe kuvhonele a da na dendele wawe tenda a tikedza nga mbuno dzo khwathaho a tshi ima nga zwiatalusi na zwiwo zwi re ngomu buguni iyi.

Mutambi/Mubvumbedzwa Mupikisi [Anthagonisi]

- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ndi ene ane a lwa nga ndila dzothe uri uyu ane a pfi Mutambi/Mubvumbedzwa dendele a si swikelele zwine a khou toda u swikelela zwone. Tshinwe tshifhinga hu nga shumiswa vhatambi vha no fhira muthihi sa vhapikisi. Mutambi/Mubvumbedzwa wa lushaka ulu kha bugu iyi ndi Vho Luka na mañwe maforotereke. Vho Luka sa mupikisi vha hanedzana tshothe na Vho Thovhele Tshilwavhusiku sa dendele kha fhungo line ha pfi kha vha tuwe vhunga shango li si lavho. Vho Luka vhari a hu na hune vha ya vhunga shango heli hu shango le vho makhulu wavho vha vha lorela lone nahone vha tshi isa phanda vhari ndi shango la Mudzimu.
- Ndi ene ane a ima phanda ha mveledziso ya Mutambi/Mubvumbedzwa dendele. Vho Thovhele Tshilwavhusiku a vha li lu difhaho shangoni lavho nga u pikisiwa nga avha maforotereke. U rwiwa ha vathu/vhatukana nga maforotereke zwi vhangana na dzimpfu vhunga Ntsieni o fhedzisela o rwiwa a fhedzisela o lovha nga mafuvhalo a u rwiwa.
- Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ndi ene ane a ita uri dendele a sa le lu difhaho vhutshiloni hawe ha kuvha linwe na linwe. Maforotereke vhe vha vha vha afha Swongozwi vha ita uri Thovhele Tshilwavhusiku a sa le lu difhaho shangoni lawe **Afha musengulusi a nga di vha na kuriwe kuvhonele a da na mupikisi wawe tenda a tikedza nga mbuno dzo khwathaho a tshi ima nga zwiatalusi na zwiwo zwi re ngomu buguni iyi.**

Mutambi/Mubvumbedzwa mulutanyi [Thirathagonisi]

Mutambi/Mubvumbedzwa uyu sa musidzina li tshi dibula tshawe ndi u lutanya avha Vhatambi / Vhabvumbedzwa vhavhili vhane vha vha mupikisi na dendele. Musi ri tshi wana Vhatambi / Vhabvumbedzwa avha vhe kha phambano zwi vha zwo sikiwa kana u simuwa kha mutambi/mubvumbedzwa uyu ane a pfi mulutanyi. Zwi ya itea uri mutambi a sa vhe muthu sa kha yeneyi bugu ya Tshilwavhusiku.

Shango la Swongozwi ndi lone mulutanyi muhulu ane a khou vhangana phambano vhukati ha Thovhele Tshilwavhusiku na mavhuru a ngaho Luka. Magota vha Swongozwi vha

sumbedza na vhone khavho hu na vhulutanyi vhunga phambano vhukati ha Tshilwavhusiku na mavhuru i tshi kudzedzwa ngavho nga murahu ha musu vha tshi isa zwothe zwine zwa khou iteya ngei Swongozwi kha Thovhele Tshilwavhusiku.

U rwiwa ha Ntsieni na Mphelekedzeni na zwone zwi engedzela vhuluta musu khosi i tshi dzhena mbitini nga u vhona uri vhalanda vhayo vha khou tambudzwa nga maforotereke.

Afha musengulusi a nga di vha na kuwe kuvhonele a da na mulutanyi wawe tenda a tikedza nga mbuno dzo khwathaho a tshi ima nga zwitalusi na zwiwo zwi re ngomu buguni iyi.

Vhawe Vhatambi / Vhabvumbedzwa vhatusi buguni ya Dirama

Vhatambi / Vhabvumbedzwa avha a ri tangesi navho buguni iyi. Muwali u shumisa Vhatambi / Vhabvumbedzwa avha u bveledza muhumbulo muhulwane / mafhungo awe nga ngona. Vhatambi avha vha thusedza kha u bveledza puloto yawe u bva mathomoni u swikela mafheloni hu si na vhuleme. Buguni ya Tshilwavhusiku ri na vhatambi vha ngaho Oubaas Piet, Ledia, Kollie, Schoeman, Vho Nyaphophi na vhaiwe

Mutambi / Mubvumbedzwa vha Raundu

Mutambi/Mubvumbedzwa wa lushaka ulu ndi ula ane u ya shanduka. Kutshilele kwa mutambi/mubvumbedzwa uyu ku a vhonala uri ndi kwa muthu a tshilaho. Hune ha takalea u ya takala. A diniwa sa muthu a tshilaho na ene u ya dinalea. Sa muthu muwe na muwe arali a sinyuswa na ene ni a kona u mu vhona a tshi sinyuwa sa muthu ane a vha na vhutshilo.

Mutambi / Mubvumbedzwa wa Fulethe

Uyu ndi ula mutambi/mubvumbedzwa ane buguni ya Dirama ni mu vhona a sa shanduki. O fhambana na ula wa raundu ngauri uyu ha shanduki. Ha nyanyuwi naho hu tshi da zwithu zwi takadzaho kana zwi vhavhaho. Kha dzibugu dzashu dza Dirama zwi a konza u tou wana mutambi/mubvumbedzwa wa lushaka holu ane ha shanduki kha vhutshilo. Izwi a zwi ambi uri arali a nga wanala buguni zwi vha zwo khakhea. Sa mutambi / mubvumbedzwa wa lushaka ulu ri a di lavhelela u tangesi nae vhutshiloni.

NYOLO YA VHATAMBI / VHABVUMBEDZWA.

Musi muñwali a tshi bveledza Vhatambi / Vhabvumbedzwa kha bugu ya Ḍirama u shumisa n̄dila dzo fhambanaho. Izwi zwi ita uri inwi sa muvhali wa bugu ni tea u ðivha mvumbo ya mutambi/mubvumbedzwa nga n̄dila ye muñwali wa bugu a mu vheisa zwone.

- **N̄dila ya u rina dzina**

Kha n̄dila heyi ndi fhaḷa hune dzina ḷa mutambi/mubvumbedzwa ḷi nga elana na zwiito zwawe kana ḷa tou fhambana tshoṭhe na zwiito zwawe. N̄wana a nga vhidzwa u pfi Ndidzulafhi, na ngoho buguni yoṭhe ra wana hu si na fhethu hune a nga ḷiwana a tshi dzula hone. Dzina ḷa mutambi / mubvumbedzwa ḷi elana na zwiito zwa mutambi / mubvumbedzwa onoyo henefho buguni.

Kha bugu ya “Tshilwavhusiku?” hu na mutambi/mubvumbedzwa Thovhele Tshilwavhusiku. Samusi dzina ḷi tshi tou ḷibula uri vha lwa vhusiku ri wana buguni iyi vha tshi dodela maforotereke vhusiku vho eḷela. Mmbi ya Tshilwavhusiku i ya ya tshotela maforotereke vhusiku vho eḷela ha vhulawa vhanzhi ha fhiswa na zwithu zwinzhi nga murahu ha musu mmbi ya u ranga ye ya vha yo rangwaphanda nga mukoma Mushonzhoni yo vhulawa yoṭhe ha sala ene mukoma e eṭhe. Ri a kona u zwi vhona uri nga ngoho naho dzina ḷi ḷawe u ya kona u lwa vhusiku

- **N̄dila ya u anetshela**

Mutambi / Mubvumbedzwa uyu sa muvhali ni nga kona u mu bvukululelwa musu o tou anetshelwa nga hae. Mutambi / mubvumbedzwa uyu a nga anetshelwa nga hae na kona u mu ðivha uri ndi mutambi / mubvumbedzwa- ḷe. Kha siatari 16 ri wana mudzulapo 11 a tshi anetshela nga ha Thovhele Tshilwavhusiku zwa sala ri tshi muḷivha uri ndi muthu- ḷe. Tsumbo: Mudzulapo 11: “Thovhela ha pondi”. A si muthu wa madyelekutswa. Ndi muthu a nanguludzaho hune a n̄wata hone” Kha tshipiḷa hetshi muñwali u khou ita uri Mudzulapo 11 a anetshela Thovhele Tshilwavhusiku ane nga murahu ha musu o anetshelwa ri a kona u mu ðivha uri ndi khosi-ḷe. Ro pfa a tshi anetshelwa nga hae ra kona u zwi ðivha uri ndi khosi ya mulalo ine ya sa sokou ita nyito i so ngo thoma ya lavhelesa uri zwi ḷo fhelela ngafhi.

[Ri humbela uri inwi sa mugudiswa ni sedze mutambi ane na wana muñwali o shumisa iyi ndila u mu ola].

- **Ndila ya u tou buletshedza**

Mutambi/Mubvumbedzwa uyu ni nga mu vhona na mu ñivha musu o tou buletshedzwa. Muñwali a nga buletshedza mutambi/mubvumbedzwa inwi sa muvhali na kona-ha u mu ñivha uri ndi wa mvumbo ðe. Kha siatari 16, Mudzulapo 11 u buletshedza Thovhele sa muthu wa u ðhogomela kha zwithu zwawe. “Thovhele ha pondi fongovhida na magologodo. Thonga yavho i ñivha hune ya ðo kovhola. A si muthu wa ma madyelekutswa.” Thovhele u khou buletshedzwa nga muñwe muanewa ngae ra kona-ha u mu ñivhesesa sa vhavhali uri ndi muthu-ðe. Ri vho kona u zwi vhona uri Thovhele Tshilwavhusiku ndi muthu-ðe .

- **Ndila ya muhindulano**

Musi Vhatambi / Vhabvumbedzwa vhe kha muhindulano ni a kona u ñivha uri uyu Mutambi/Mubvumbedzwa ndi muthu ðe. Zwi nga itea kha muhindulano na wana uri hoyu muthu u na vhutsha kana ndi muthu wa vhulenda. Kha nyambedzano ya Vhatambi / Vhabvumbedzwa ni nga wana mutambi/mubvumbedzwa a tshi semana na muñwe mutambi/mubvumbedzwa ngae. Nga kha yeneyi tsemano ni a kona u mu ñivha uri uyu mutambi/mubvumbedzwa ndi wa vhutsha kana zwiñwevho. Kha siatari 49 hu na haya maipfi o ambiwaho nga Thovhele Tshilwavhusiku kha nyambedzano ye a vha e khayona na Vho Gangashe: “Shango li fanela u dzivhelwa nga dzofha line la fanela u nzuruma tsingani dza a tshilaho. Nga u pfa nyambedzano iyi zwi ri ñiselwa tshifanyiso tsha uri muambi wa mafhungo aya ndi muthu wa tshitu na u sa ofha u vhulaha.

- **Ndila ya u ñiandadza**

Kha ndila heyi ya u ola mutambi/mubvumbedzwa muthu u tou ñiandadza ene muñe inwi sa muvhali na kona- ha u mu ñivha uri ndi muthu-ðe. Kha siatari 42 Vho Piet vha amba maipfi haya: “Vho Piet: Ndi muthu? A si muthu lini, ndi phuka. Vha a tswesa ndi zwivhulahi”. Musi ni tshi vhala mafhungo aya a Vho Piet, ni pfa vha tshi ñiandadza uri vha munna munna wa lushaka ðe. Ndi munna a takalelaho u tambudza dziñwe tshaka dza vharema. Vho no dzula vho ñivhudza mbiluni yavho uri murema a si muthu ?

[Lingedzani u finyungula iyo bugu yo randelwaho uri ni wane dziñwe tsumbo dzo dziaho kha tshiteñwa tshiñwe na tshiñwe]

3.3. KHUḐANO

KhuḐano kha litheretsha ndi u fhambana ha Vhatambi / Vhabvumbedzwa. KhuḐano iyi i nga vha vhukati ha mutambi na mutambi kana zwigwada, kutshilele, zwine vha tenda khazwo, kuhumbulele, tsemano kana zwiñwe na zwiñwe zwine zwa nga vha fhambanya.

- KhuḐano ine ya itea vhukati ha mutambi/mubvumbedzwa na mutambi/mubvumbedzwa, tsumbo: Ni nga wana vhasidzana vhavhili vha tshi khou lwela muḥhannga.
- KhuḐano ine ya itea kha mutambi / mubvumbedzwa e eḥe, tsumbo: Mutambi/Mubvumbedzwa a nga ḑiwana o ḑaḑa, a sa ḑivhi uri a ite mini.
- KhuḐano ine ya vha vhukati ha vhurereli, tsumbo: Vhatambi vha tshi fhambana nga mulandu wa u fhambana ha vhurereli
- KhuḐano ya vhukati ha zwigwada, tsumbo: Kha zwigwada ni nga wana phambano dzo vhangwa nga kuhumbulele kwo fhambanaho.

3.3.1 . TSHAKA DZA KHUḐANO

- KhuḐano ya nga nḑa
- KhuḐano ya nga ngomu

KhuḐano ya nga nḑa

KhuḐano ya nḑa ndi u fhambana ha Vhatambi / Vhabvumbedzwa hune ha tou vhonele hu khagala. Vhatambi / Vhabvumbedzwa vha nga tou semana, vha lwa na u ita zwiñwe na zwiñwe zwine zwa tou vhonele uri vha khou fhambana.

KhuḐano ya nga ngomu

KhuḐano ya ngomu ndi ine ya wanala kha mutambi/mubvumbedzwa ene muḥe. Mutambi/Mubvumbedzwa u vha a tshi khou lwa nga muhumbulo a sa ḑivhi uri a nga dzhia tsheo ifhio. Mutambi/Mubvumbedzwa u vha a tshi khou timatima, a tshi ri u a dzhia tsheo a dovha a vhonele u nga a si yavhuḑi. KhuḐano iyi ya sa langiwa zwavhuḑi i nga vhangwa mabulayo

3.3.2 TSENGULUSO YA KHUĐANO:

TSHILWAVHUSIKU?

KHUĐANO YA NNĐA

Khuđano iyi i a vhonele nga maṭo i tshi khou bvelela kana ya pfala nga nḡevhe Vhatambi / Vhabvumbedzwa vha tshi khou semana.

Kha khuđano iyi ndi musi Vhatambi / Vhabvumbedzwa vha tshi fhambana nga mihumbulo zwine zwa ḡisa nndwa kana tsemano kana khandzano

- Khuđano buguni iyi i vhukati ha mavhuru na vhavenda vha Swongoswi Luṇoni hune ha vha fhasi ha Thovhele Tshilwavhusiku. Ri wana maforotereke vha tshi rwa vhana vha vhavenda arali vha wanala vha tshi khou sera ḡarata ya maforotereke.
- Mphelekedzeni na Ntsieni ndi vhaiwe vha vhatannga vhe vha rwiwa nga mavhuru. Uyu ane a pfi Mphelekedzeni o fhedza o lovha nga mafuvhalo a rwiwa nga vhone maforotereke.
- Musi ho swikiswa fhungo ḡa lufu lwa Mphelekedzeni zwi ita uri Thovhele Tshilwavhusiku na mmbi yawe vha tshotele mavhuru ngei Swongozwi Luṇoni. .
- Vhana vha vharema vha ya pomokwa uri vha khou tswa khuhu zwa vhangā khuđano vhukati havho na mavhuru vhane vha vha rwa hu tshi pfi ndi dzimbava.
- Maforotereke vha ḡiengedzela shango naho Thovhele o landula fhungo ḡa u vha rengisela shango nga kholomo thanu.
- U pandamedzwa ha vhadinda vha Thovhele Tshilwavhusiku nga mavhuru ndi khuđano ya nnda
- Khuđano i vhukati ha Mphelekedzeni na Piet na Luka musi hu tshi pfi o tswa khuhu. U rwiwa nga sammoko a irwa na dzina hapfi a edzisele uri u pfi Kobus. A tshi ri Kobus hu rwiswa sammoko na fhasi hapfi ndo ri Koos nga ene Luka. Khuđano iyi i mbo ḡi tou ḡisumba tshothe uri nga ngoho Luka ndi mupikisi wa Thovhela vhunga nyito heyi muthu ane ya ḡo mu vhaiesesa ndi ene Thovhela Tshilwavhusiku.
- Khuđano i dovha ya takuwa musi Tshilwavhusiku a tshi tshotele mavhuru vhusiku ngeyi Swongozwi. Nga ḡuvha ḡi hu vhulawa mavhuru vhanzhi vhukuma vhane ndi vhala vhane namusi vho vhulungelwa fhala Schoemansdal.

KHUDANO YA NGOMU

- Khudano ya lushaka ulu ndi ila ine ya vha i kha mutambi / mubvumbedzwa ene mune. Khudano iyi ri i wana kanzhi arali mubvumbedzwa/mutambi a tshi khou amba a ethe. Khudano ya lushaka ulu ya sa langulwa zwavhudi i a ri swikisa kha mabulayo
- Kha luta lwa u thoma bono la vhuraru Thovhele u sumbedza e na khudano ya ngomu musi ri tshi wana a tshi khou amba a ethe nga ha zwine maforotereke vha khou ita kha vhadzulapo vhawe. Darata na u rwiwa ha vhana zwi vhangela Thovhele thaidzo ya ngomu lwa tshothe
- Maforotereke na vhone vha na khudano ya ngomu vhunga vha tshi dzulela u humbula nga ha vhadzulisani vhe vha dzula navho vhane vha sa pfesesane navho. Khudano heyi ya ngomu ya sa tandululwa zwavhudi i vhangamabulayo.
- Kha siatari 37 ri wana Vho Gangashe na vhone vha tshi sumbedza vha na khudano ya ngomu nga u humbula nga ha shango lavho line la khou dzhiiwa nga mavhuru. Vha humbula nga ha shango lavho le vha vha vha tshi zwima na dzintsa khalo line zwino lo dzhiiwa nga maforotereke.

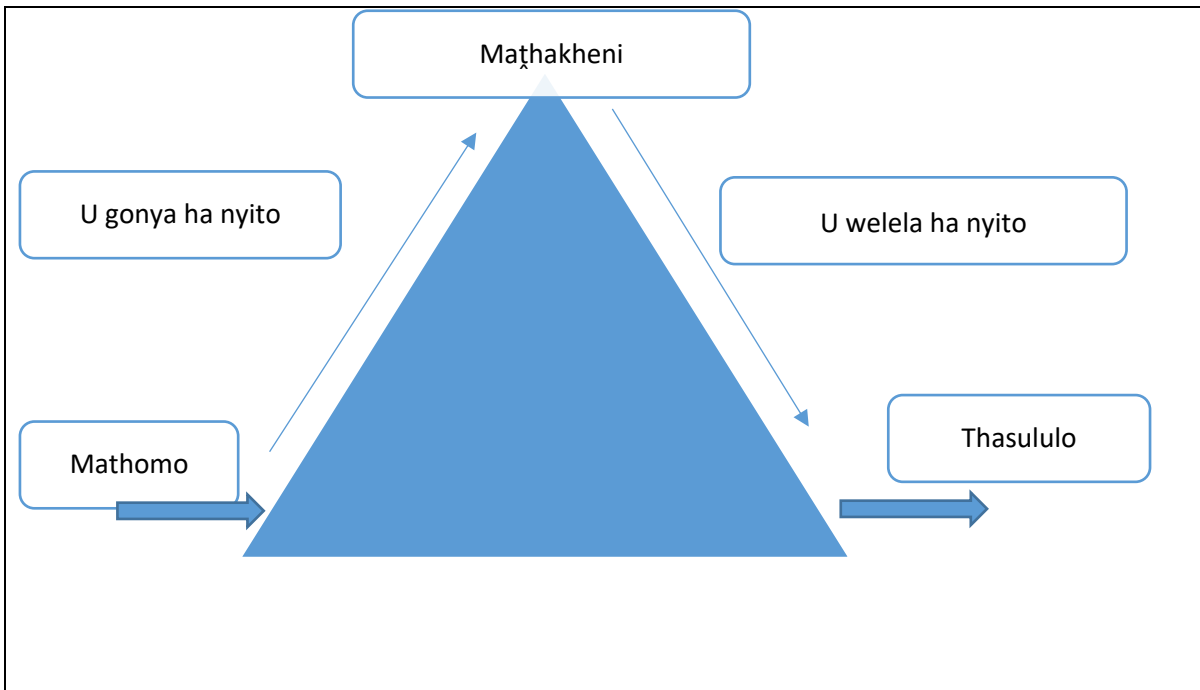
[Lingedzani u finyungula iyo bugu yo randelwaho uri ni wane tsumbo dziwe dzo dziaho kha tshiteiwa tshiwe na tshiwe]

3.4. PULOTO

Puloto ndi ndunzhe ndunzhe ya mafhungo zwi tshi ya nga u tevhekana ha zwiwo u bva mathomoni a Dirama u swika magumoni ayo. Kha puloto ndi fhaa hune ra wana thaidzo i tshi disa iwe u bva mathomoni a bugu u ya mathakheni na uri thaidzo dzo tandululiswa hani magumoni a bugu.

Puloto thukhu yone i nga talutshedzwa sa thusedzi ya nyito i tshimbilaho yo vhambela na puloto khulwane ya Dirama. Puloto ya lushaka ulu i bveledzwa nga Vhatambi / Vhabvumbedzwa vhathusi hu si mutambi/mubvumbedzwa dendele kana mupikisi. Puloto khulwane a i koni u bveledzela zwavhudi arali i sa khou thusedzwa nga puloto iyi thukhu.

Puloto i nga vhekanywa nga ndila i tevhelaho:

Mathomo:

Afha ndi mathomoni a Ḍirama hune ha vhonala Vhatambi / Vhabvumbedzwa vhahulwane na fhethuvhupo na tshifhinga. Ndi henefha kha mathomo hune ha bveledzwa mutambi/mubvumbedzwa dendele na thaidzo yawe. Mathomoni ndi hune na tea u vhona vhushaka vhukati ha Vhatambi / Vhabvumbedzwa. Khuḍano ine na ḑo ṭangana nayo i simuwa hone.

U gonya ha nyito:

Kha tshipiḑa itshi tsha Ḍirama ni wana zwiwo zwinzhi zwine zwa tevhkana zwa konḑisela mubvumbedzwa muhulwane. Zwiwo izwi zwi ṭuṭula dzangalelo, zwa dovha zwa khadela muvhali kha u humbulela zwine zwa ḑo tevhela. Ndi henefha hune vhabvumbedzwa vhahulwane vha lusa nga ndila dzoṭhe u lwa na thaidzo ngeno khuḍano dzi tshi khou ralo u takuwa. U aluwa ha nyito ye ra bva nayo mathomoni zwi ri livhisa kha maṭhakhe.

Maṭhakhēni

Afha ndi hone hune mafhungo a vha o swika tshiuludzani. Maṭhakhēni ndi tshipiḍa tshi takadzesaho kana tshi vhavhesaho tshine tsha vha tsha ndeme kha Ḍirama. Ndi tshipiḍa tshi sa thivhelei , tshine arali tsha swika tsho swika. Thaidzo ye dendele a thoma nayo i vha yo no tou hulela tshoṭhe. Kha tshipiḍa itshi tsha puloto ndi fhaḷa hune ṭhanga i ya hwalwa na hatsi arali zwo fanela. Nwana u ya mamela lurumbu. Afha ndi:

- Tshivhindini tsha mafhungo.
- Buluvhutsini (zwi vha zwi khou konḍa tshoṭhe).
- Hune ha duba buse.
- Hune ha nga ḍi vha na madakalo.

Zwi a itea lune kha tshipiḍa itshi tsha maṭhakhe ra wana e maṭhakhe shandwa. Afha ndi fhaḷa hune ra vha ro lavhelela uri ndi hone maṭhakhēni ra vho wana zwi so ngo tsha ima nga iḷa ṅdila ye ra vha ro lavhelela yone.

U welela ha nyito

Tshipiḍa itshi tshi wanala nga murahu ha maṭhakhēni. Afha thaidzo khulwane ye dendele a thoma nayo i vha i tshi khou thoma u tandululea. Vhulombo he dendele a vha e naho u swika maṭhakhēni, kha tshipiḍa itshi ni wana hu tshi khou tandululea naho hu saathu u tandululea tshoṭhe.

Thasululo

Tshipiḍa itshi tsha swika tsho swika , a huna u humela murahu. Zwi nga tou fanyiswa na u kovhela ha ḍuvha. Na u funa hani, ḷa kovhela a huna ane a nga ḷi humisela murahu. Afha mafhungo a vha o swika magumoni. Khuḍano dze na dzi vhona u bva mathomoni a ḍirama dzo fhela. Vho fhenywaho kana vho fhenyaho vha a bvela khagala, nga maanḍa mutambi/mubvumbedzwa muhulwane. Thaidzo ye ndendele a thoma nayo afha i vha i tshi khou swika magumoni. Dendele a nga kunda kana a kundiwa nga thaidzo.

MATHAKHE-SHANDWA

Tshipiḁa itshi tsha mathakhe –shandwa ndi fhaḁa hune muvhali wa mafhungo a tshipiḁa tsha mathakhe a vha o no humbulela uri mathakhe a nga fhela kana a nga bvelelela nga ndila heyi fhedzi mathakhe a tshi vho fhela hu si tsha bvelelela zwe muvhali a lavhelela zwone. Afha ndi musi ndavhelelo ya maimo a nḁha kana i sengenedzaho i si tsha swikelea kana musi vhudzivha ha puloto ya Dirama vhu tshi sokou ngalangala nga nḁhani ha zwiwo zwi sa ambi tshithu. Kha bugu ya Tshilwavhusiku sa vhavhali ro vha ro lavhelela uri mavhuru ngauri vha na zwigidi zwi nga ḁi itea uri kha mathakhe ri wane vharema vha tshi khou kundwa nga vhatshena. Musi ri tshi wana vharema vha tshi vho vha vhone vha kundaho mavhuru ri a konaha u amba nga ha mathakhe shandwa.

3.4. 1 TSENGULUSO YA PULOTO

Puloto ndi ndunzhe ndunzhe ya mafhungo zwi tshi ya nga u tevhekana ha zwiwo u bva mathomoni a Dirama u swika magumoni ayo. Kha puloto ndi fhaḁa hune ra wana thaidzo i tshi ḁisa inwe u bva mathomoni a bugu u ya mathakheni na uri thaidzo dzo tandululiswa hani magumoni a bugu. Puloto yeneyi i ya khethekanywa ya bva zwipiḁa zwo vhalaho

MATHOMO

- **Afha ni tea u vhona muiwali a tshi ni bveledzela mutambi / mubvumbedzwa dendele na thaidzo ine a khou ḁangana nayo.**

Buguni iyi ri ḁangana na Vho Tshilwavhusiku sa Mutambi/Mubvumbedzwa dendele ri thoma nae musi bugu itshi tou thoma. Sa dendele ri wana a tshi tou thoma u vhone na thaidzo yauri mavhuru a vha tsha ḁoḁa u ḁuwa kha shango ḁawe ḁa Swongozwi. Fhethu afha hune mavhuru vha khou hana u ḁuwa hone ndi he vha tou neiwa uri vha awele hone nga ene muḁe Thovhela samusi ho pfi vha khou fhirela ngei Mukhambikwi.

- **Ni a kona u vhona khudano.**

Bugu i tshi tou thoma ri mbo di bvukululelwa khudano ine ya vha hone vhukati ha Thovhele Tshilwavhusiku, vhadzulapo vha Swongozwi na magota othe a Swongozwi khathihi na vhalanda vhane vha sa ime na zwine mafororeke vha khou ita kha shango lavho. Khudano iyi i thoma u simuwa zwenezwi bugu itshi tou thoma musi ri tshi wana magota a tshi ya u suma musanda uri khuvha vha vathu vhe ra vha swielela vha vho ita na darata ine a vha todi na vhana vhashu vha tshi i sera. Fhungo ili li vha thaidzo kha Thovhele Tshilwavhusiku.

- **Ni a kona u vhona vho na Vhatambi / Vhabvumbedzwa vhahulwane:**

Hanefha kha tshipida tshenetshi tsha mathomo ri mbo di vhona na vhaiwe vhaanewa vhahulwane sa Vho Gangashe, Vho Mudzulakutama ,Luka, Dereke na vhaiwe vhatambi vha ndeme vhe ra tangana navho kha yeneyi bugu. Ndi kha tshenetshi tshipida tsha mathomo hune ra teya u wana vhapikisi na vhalutanyi. Maforotereke musi ro sedza zwiito zwavho zwi tou disumba tshothe uri ndi vhapikisi vha ene Thovhele. Ndi vhone vha imaho phanda / kondiselaho Thovhele kha ndango ya shango lawe.

- **Ni a kona u vhona na Mutambi/Mubvumbedzwa mulutanyi:**

Kha bugu heyi naho ri na vhalutanyi vhe muñwali a vha sumbedza ni dzhieze nzhele heli fhungo. Tshithu tshine tsha khou lutanya vathu kha bugu heyi ya Tshilwavhusiku ndi shango. Shango la Swongozwi ndi lone line la khou ita uri hu vhe na phambano khulwane vhukuma vhukati ha ene muñe Tshilwavhusiku na Maforotereke vhane vha vho tou dzhia shango nga khani. Vho da sa vhaeni fhedzi a vha tsha toda u fhira samusi vho tou sendelelwa sa vhafhiri. Ntsieni na Mphelekedzeni na vhone vha ya tenda u vha vhalutanyi vhunga hu vhone vhane vhari vha tshi sumelela zwine mavhuru vha vha ita zwa nanisa mbiti dza Thovhele uri nga ngoho avho maforotereke vha teya u tuwa. Vengo ili lo do tou nana tshothe musi maforotereke vho no rwa Mphelekedzeni a fhedzisela o lovha.

- **Muñwali u bvisela khagala fhethuvhupo na mudzedze wa tshifhinga:**

Mafhungo aya a khou bvelela mahayani Venda kha shango la Swongozwi. U sumbedza uri ndi mahayani ri zwi vhona musi hu tshi ambiwa madzina a mashango sa Swongozwi Luñoni. Ri dovha hafhu ra pfa hu tshi ambiwa nga ha mahosi hune ra pfa buguni yashu ri tshi pfa nga ha Tshilwavhusiku ane a vha na magota awe. Sa mahayani milandu i vhidzwa musanda.

U GONYA HA NYITO / U BVELEDZA MAFHUNGO

U itela uri vhavhali vha vhe na dzangalelo la u vhala mafhungo vha tshi ya phanda muñwali u bveledza mafhungo nga u tshisa zwiwo zwi tshi ri livhisa kha mathakheni. Zwiitei zwenezwi ndi zwone zwine zwa farana zwi tshi gonya tshinwe tshiwo tshi tshi vhanga tshinwe tshiwo zwa ita uri mafhungo a bugu yashu a kone u aluwa hu si na thaidzo.

- Bugu i tshi tou thoma ri wana Thovhele a tshi diselwa muvhigo nga magota awe wauri maforotereke a vha tsha funa u tuwa kha shango le vha swieledwa khalo vhunga vho ri vha khou fhirela ngei Mukhwambikwi.
- Vhenevha maforotereke vha dovha vha daratela shango vha songo wana thendelo kha vhané vha shango vhané vha vha vhone mune Thovhele Tshilwavhusiku. Mavhuru avho vho vha vha tshi khou dzhia na fhethu ha pfulo ya vhadzulapo vha Swongozwi. dzharatani ya maforotereke i dzhia na zwisima zwa vhadzulapo zwa vho vha nea thaidzo ya hune vha teya u wana hone madi sa zwe vha vha vho dowelisa zwone. Mavhuru avha vha dovha vha rwa vhadzulapo vhané vha wanala vhe nga ngomu dzharatani dzavho. Naho vhadzulapo vha Swongozwi vha nga tou wanala tsini na hune vhatshena vha dzula hone vho vha vha tshi rwiwa nga vhenevha maforotereke. Izwi zwa mbo tavha vengo lihulu vhukati ha izwi zwigwada zwivhili zwa vhatshu
- Mphelekedzeni u wanala a tshi khou zwima muvhuda a rwiwa. O ri u rwiwa ha dovha ha vhulawa na mmbwa dzawe. Vha vhenevha maforotereke vha dovha vha diengedzela fhethu ha u dzula vha so ngo kwama vhané vha shango.
- U sumbedza u aluwa ha nyimele ine Thovhele a khou diwana e khayo ri wana a tshi rumela Vho Gangashe, Vho Lumbule na Vho Muravha uri vha ye vha kaidze vha mutani wa ha Luka vhané vha vha maforotereke uri vha litshe u rwa vhadzulapo samusi li si dzema lavhudi kha lushaka, zwihuluhulu musi no tou sendelelwa.
- Mutani wa ha Luka u tangedza iyo khumbelo i bvaho kha Thovhele fhedzi na vhone vha ombedzela lauri a vha nga dovhi vha rwa vhadzulapo. Ndi kha wonoyu mutangano he

maforotereke u sumbedza uri vha ya dzhiela fhasi vharema vha humbela u rengiselwa tshiṱwe tshipiḁa tsha shango nga kholomo ṱhanu. Izwi zwi tou ḁisumba tshoṱhe uri ngangoho avha maforotereke vho vha vha sa dzhii vhaṱe vha shango sa vhathu vhane vha humbula.

- Maforotereke vha tou dovha vha ṱaṱisa thaidzo iḁa ye dendele Thovhele Tshilwavhusiku a thoma nayo musi vha tshi dziba vha tou buma nga milomo yavho vha sa vhuyi vha shona uri a vha nga ṱuwi kha iḁi shango ḁa Swongozwi nga uri a huna shango ḁa muthu. Vhari vha tshi amba vheri shango ndi ḁa Mudzimu. Vha a langana nga tshavho vhari a vha nga ṱuwi nga swili kha heli shango ḁa Tshilwavhusiku.
- Vha tou ṱaṱisa vhuṱungu ha tshilonda kana thaidzo kha Thovhele Tshilwavhusiku musi vha tshi isa phanda na u rwa vharema vha Swongozwi vhane vha vha pomoka uri vha khou tswa khuhu dzavho. Vha dovha hafhu vha ḁiengedzela shango naho vha so ngo tendelwa nga Thovhele Tshilwavhusiku.
- U sumbedza uri thaidzo kha Thovhele Tshilwavhusiku i kho ḁi endelelela ri wana a tshi dovha a rumela vhaḁinda sa Muravha u yo vhudzisa uri vhueni vhu ḁo fhira lini. A hu ngo vha na phindulo i fushaho ye ya wanala kha maforotereke. Madzuloni a u fhindulwa zwo teaho u fhindulwa ri wana Oubaas Piet wa muṱa wa ha Luka a tshi bvisa tshigidi a thuntsha tshikhalani zwa ita uri mukoma a shavhe nga u pfa tshigidi itsho.
- Nyito dzi tevhelaho na dzone dzi shela mulenzhe lwa tshoṱhe kha fhungo ḁa u alusa thaidzo ine dendele avha nayo. Maforotereke vha rwa Mphelekezeni. Kha bugu iyi uyu Mphelekedzeni zwi sumba o vha a tshi tou vha ene ane vha dzulela u mu rwa. U rwiwa uhu ha Mphelekedzeni ho mbo ḁi ita uri a fhedzisele a tshi khou lovha nga mafuvhalo. U lovha ha Mphelekedzeni na hone hu ṱaṱisa vengo vhukati ha Thovhele Tshilwavhusiku na maforotereke
- Ri tshi kha ḁi ri ayo ndi ayo ri wana na Ntsieni maforotereke vha tshi mu rwa. Muga ndi wonoyu muthihi wauri avha maforotereke vho dzula nga tshavho vhari vharema a ri vhathu, ri phukha.

MATHAKHENI

Afha kha itshi tshipida ri lavhelela u vhona mutambi / mubvumbedzwa dendele. Mafhungo khae a a vhifhesa kana a nakesa. Afha ndi fhaḽa hune ra teya u vhona iḽa thaidzo ye dendele a thoma nayo yo no tou ṅaṅelelwa tshoṽthe. ṽThanga i ya hwalwa na hatsi arali zwo fanela. Ndi fhaḽa hune ṅwana u ya mamela lurumbu kana ha vha na madakalo. Ndi hone hune ha pfi tshiuludzani tsha mafhungo.

- Maṽhakheni a bugu iyi ya Tshilwavhusiku, uri mafhungo o vhifha tshoṽthe ri zwi vhona musi uyu Thovhele Tshilwavhusiku a tshi rumela mukoma wa mmbi Mushonzholo na mmbi yawe uri a ye u tshotela maforotereke vhane vha sa khou ṽtoḽa u ṽtuwa kha shango ḽa Swongozwi. Mmbi ya Mushonzholo yo vhulawa yoṽthe ha tou sala ene mukoma wa mmbi Mushonzholo we a vha ene o swikisaho fhungo iḽi ha ene Thovhele Tshilwavhusiku we zwa ita uri thaidzo yawe i swike tshiuludzani lwa tshoṽthe.
- Musi mulangambi o no ṽalutshedza nyimele iyi kha Thovhele ri wana Thovhele vha tshi bva pfumo ḽa u ya u lwa na mavhuru / maforotereke vhusiku uri vha vha kombetshedze u bva Swongozwi vha si tsha isa phanda na u dzhia shango ḽavho.
- Maṽhakheni tshoṽthe a iyi bugu ri wana Tshilwavhusiku na mmbi yawe vha tshi tshotela maforotereke vhusiku vho eḽela na vhana. Hu vhulawa maforotereke manzhi hu tshi katelwa na mufumakadzi wa Luka Ledia na vhaṅwe vhanzhi

U WELELA HA NYITO

Hafha ndi hune thaidzo khulwane ye dendele a vha e nayo ya tandulululea hone. Ndi u pendela zwoṽthe zwo anetshelwaho, u thasulula thaidzo dzoṽthe zwi tshi isa kha magumo / thasululo. Zwoṽthe zwe dendele zwa vha zwi sa munwisi maḽi zwi sumbedza zwi tshi khou ya u fhela lwa tshoṽthe. Musi maforotereke vha tshi fhisedzelwa ṅduni zwi ri ḽisela muhumbulo wauri zwe Thovhele a vha a tshi khou lila ngazwo zwi khou ya u tandalulea.

- U tambudzwa ha Thovhele Tshilwavhusiku na vhadzulapo vhawe hu sumbedza hu tshi khou ya magumoni musi ri tshi vhona maforotereke vha tshi vhulawa vhusiku vho eḽela. Sa vhavhali vha bugu ri ya vha na dzangalelo ḽa u vhona uri thaidzo ya dendele i khou tanduluwa hani.

- Vha muta wa ha Luka vhe vha kona u ponya pfumo la mmbi ya Thovhele Tshilwavhusiku ri wana vha tshi vhulungwa fha la hu no pfi Schoemansdal. Ndi hune na namusi mavhida a maforotereke avho a kha di vha hone hanefho.
- Maforotereke vho do litsha fhungo la u padula shango la Tshilwavhusiku vhunga li si lavho.

MAGUMO / THASULULO

Thasululo i bvelela nga murahu ha u welela ha nyito. Ndi henefha hune mbilu ya mutambi/mubvumbedzwa dendele ya ri thoyoyo tshothe.

- Maforotereke vha ya kundwa nga mmbi ya Thovhele Tshilwavhusiku.
- Dendele u fanela u kunda kana a kundwa nga thaidzo ye a thoma nayo. Kha bugu ya Tshilwavhusiku dendele ane a vha Tshilwavhusiku ri wana o kunda thaidzo vhunga tshila tshigwada tsha maforotereke vhe vha vha vha sa mu fhi mulala u fhedza o vha tshotela a vha kunda nga pfumo vhusiku vho edela.
- Dirama iyi sa vhavhali i ya ri sia muyani vhunga ri sa divhi uri nga murahu ha mbulungo ya maforotereke hu nga vha ho bvelela mini. Tshivhangalelwa tshine ra khou toda u swikelela tshone ndi tsha uri thaidzo ya dendele ye a thoma nayo yo fhela hani.
- Maforotereke vho kundwa nga mmbi ya Thovhele Tshilwavhusiku

[Lingedzani u finyungula iyo bugu yo randelwaho uri ni wane tsumbo dziinwe dzo dziaho kha tshiteiwa tshinwe na tshinwe]

3.5. TSENGULUSO YA FHETHUVHUPO, SIANGANE NA MUDZEDZE WA TSHIFHINGA.: “TSHILWAVHUSIKU”

Fhethuvhupo ndi fhethu hune mafhungo a khou bvelela hone, hu nga vha mahayani kana dziḍoroboni. Fhethuvhupo hu tea u tshimbilelana na mafhungo ane a khou vhaliwa, ha vha fhethu hune ha tendisea kha vhavhali. Fhethuvhupo ho lundwaho zwavhuḍi buguni ya ḍirama hu fanela u elana na tshifhinga tshine mafhungo a khou bvelela ngatsho. Kha ḍirama iyi fhethuvhupo hune mafhungo a khou bvelela hone ho anda vhukuma. Khavhutshilo zwiwo zwoḥthe zwi bvelela huḵwe fhethu. Fhethu hune mafhungo a bvelela hone, nzulele yaho, vhuḍipfi ,vhumvumvu, dakalo, lunako, mbipo nz.

Zwi a kwama vhabvumbedzwa na kutshilele kwavho. Fhethuvhupo hu a ri vhea hu re na vhabvumbedzwa na kutshilele kwavho na mihumbulo. Arali fhethu ha hone hu tshi fhisa nga maanda vhaḵaleli / vhavhali vha fanela u pfa u nga vha khou pfa mufhiso kana vha khou bva mabiko kana vha khou pfa ḍora. Fhethuvhupo hu a ri bvisela khagala uri mafhungo a khou bvelela ngafhi. Hu dovha hafha ha ri dzumbululela mudzedze wa tshifhinga. Fhethuvhupo hu ita uri mafhungo a bugu iyi a tendisee. Vhavhali/vhaḵaleli vha dalele hune mafhungo a khou bvelela hone vha songo vhuya vha bva hune vhavha hone. Fhethuvhupo hu na ḥuḥuwedzo kha kutshilele kwa vhabvumbedzwa. Muḵwali arali a tshi ḥoḍa u ḥana vhuḍa ha mubvumbedzwa u mbo ḍi ḥana vhulaloni have sa nguvho dze dzasokou litshiwa dzo sokou lakatedzea.

Kha Ḍirama iyi ya Tshilwavhusiku fhethuvhupo hune mafhungo a khou bvelela hone ndi mahayani Venda. Ri wana luambo lwo shumisiwaho nga vhatambi vha tevhelaho lwo tea Venda. Kha siaḥari 42 hu ambiwa Tshivenda tsho ḥambaho sa musiri tshi pfa nga ha u fembedzwa ha fola na musiri hu tshi pfi Thovhele o vha o halifha sa vuluvulu lo shelwa mavu. U tikedza tshipiḍa tsha u vha mahayani ri ya wana hu na musanda na mahosi sa Thovhele Thilwavhusiku, vhakoma na magota kha mashango sa Shongozwi na Luḵoni. Sa mahayani Venda ha vha na fhungo li dinaho li sumiwa musanda. Kha Luḥa lwa u thoma Bono 2 ri wana Vho Gangashe na Vho Lumbule vha Swongozwi ha Thovhele

Tshilwavhusiku u vhiga fhungo la uri avha mavhuru vho no ita na darata na u ita vhadzulapo vhashu dziphuli dzavho. Sa mahayani Venda ri a wana mahosi musi vha tshi zwa vha tshi kumelwa u sumbedza thonifho kha vhurangaphanda. Sa mahayani Venda ri wana mahosi vha tshi tenda kha lauri vho maine vha tshirema vha ya shuma. Musi Thovhele vha tshi toda u ya nndwani kana u bva pfumo vha vhona zwi zwa ndeme uri vha thome vha ye nangani vha fhondiwe u itela uri gulu dzi noke musi mavhuru vha tshi lingedza u thuntsha.

Siangane

Siangane ndi kutshilele, kuitele, vhuvha, mvelele na nzulele ine vhupo honoho ha divhelwa zwone. Siangane ndi kutshilele / nyimele ine ya khou bvelela nga tshifhinga tshenetsho kana zwi tshi dzumbulula nyito kana zwiitei. Nyimele idzi dzi a tutuwedzwa nga vhupo honoho . zwi avha na thuthuwedzo kha mutambi na muhumbulo muhulwane wa bugu. Inwe thalutshedzo iri ndi nyimele ine vhupo honoho ha divhelwa zwone. Nga zwenezwo siangane I tshimbila na fhethuvhupo zwi tshi itelwa u vha na thuthuwedzo kha mubvumbedzwa na muhumbulo muhulwane wa bugu. Kha bugu ya Tshilwavhusiku nyimele ya manona a shango la Swongozwi i ita uri maforotereke vha si tsha toda u tuwa kha shango ilo Thovhele Tshilwavhusiku. Nyimele yeneyi ndi yone yo vhangaho lushada vhukati ha maforotereke na Thovhele Tshilwavhusiku. [Sedzani dzinwe tsumbo buguni yo randelwaho]

MUDZEDZE WA TSHIFHINGA

Tshifhinga ri vha ri tshi khou amba tshine mafhungo a dirama avha a tshi khou iteya ngatsho. Tshifhinga tshi nga vha tsha musalauno kana tsha musalaula kana tsha kale. Uri tshifhinga ndi tshifhio ri zwi vhona nga zwiitei uri ndi tshifhinga tshifhio. Afha kha mudzedze wa tshifhinga ndi hune ra dzumbululelwa uri mafhungo / tshiwo itshi tshi nga vha tsho itea lini. Muñwali a nga ri dzumbulela nga u ri bveledzela zwiwo, kuambarele, zwiito, tshikolo, mvelele, zwiimiswa, kuambele na zwiñwe zwinzhi zwi tanaho tshifhinga.

Bugu iyi ya Tshilwavhusiku i khou tambiswa nga tshifhinga tsha musalaula [tsha kale] vhunga mafhungo ayo o disendeka nga divhazwakale ya vhavena na mafotereke vhe vha vha vha sa tsha toda u tuwa kha shango la Swongozwi Luñoni. Khosi ya shango ili o vha e Tshilwavhusiku.

- Ri wana hu tshi kha ḁi dzulwa kha thovho dza mikumba
- Maḁi a kha ḁi kiwa zwisimani. A huna zwa dziphaiphi sa zwine zwa bvelelela kha shango ḁa musalauno
- Mafhungo a so ngo dzula zwavhuḁi shangoni kha vhadzulapo a hwedzwa musanda u itela uri hu wanwe thandululo
- Zwifuwo zwi kha ḁi fula dzithavhani hune ha vha na pfulo yavhuḁi.
- Kuvhusele kune ra wana vhakoma vha tshi shumiswa u eletshedzana na Thovhele u vhusa shango zwavhuḁi.
- Hu lwiwa nga mapfumo ha dovha ha fhiswa na miḁi nga mulilo.
- Khosi i tshi zwa / u amba hu a kumelwa
- Mahosi vha shumisa zwivhidzo musi hu na mafhungo a no fanela u dzudzanywa
- Hu tshimbilwa nga dzigariki [mavhuru]

[Lingedzani u finyungula iyo bugu yo randelwaho uri ni wane tsumbo dziḁwe dzo dziaho kha tshiteḁwa tshiḁwe na tshiḁwe]

4.6. MUDI NA THOUNI

Mudi ndi u nyanyuwa kana u vinyuwa hune ha sumbedza vhuḁipfi/vhupfiwa/vhupfa ha mutambi/mubvumbedzwa nga zwo bvelelaho kana nga zwe a pfa kha kuambeke ku bvaho kha thounu ya muambi. Afha hu nga ḁanea u takala kana u pfa vhuḁungu ha mutambi.

ḁhouni/Khalo ndi musi vhuvha ha ipfi ḁi bulwaho/ḁewaho/iwalwaho ḁi tshi ḁokonya/nyanyula mutambi/muvhali/muḁaleli a vho bvisela khagala vhuḁipfi. Nga maḁwe maipfi thouni i ḁokonya/vhangula mudi wa mutambi/muḁaleli. Tsumbo ya mbudziso [Kuambeke kwa mutambi mukene na mutambi mukene ku bvukulula thouni kana mudi ufhio] mudi u nga vha wa u takala kana wa vha wa u vha isala.

4.7. TSHANDUKO/ MAGUMO A LISHANDI

Tshanduko ya lishandi ndi musi vhaṭaleli/vhavhali/vhavhoni vha tshi vha vho lavhelela uri hu khou ya u bvelela mini, lini nahone ngafhi, honeha tshila tshiwo tshe tsha vha tsho lavhelelwa tshi si tsha bvelela hu tshi vho bvelela zwe vhaṭaleli/vhavhoni vha vha vha songo lavhelela.

Magumo a lishandi ndi fhaḷa hune tshiwo tshe ra vha ro lavhelela uri tshi ḍo bvelela magumoni a ḍirama tshi si tsha bvelela, hu tshi vho bvelela tsho fhambanaho na tshe tsha vha tsho lavhelelwa. Tsumbo: Ḍiramani yashu ya “Tshilwavhusiku” ro vha ro lavhelela uri maforotereke ngauri vha na zwigidi vha ḍo fhedzisela vho kunda vharema vha Swongozwi fhedzi zwa sa fhedze zwo ralo. Ho fhedzisela ho kundwa vhone mavhuru nga vharema vhe vha vha vha tshi khou tou shumisa pfumo na tshitangu.

4.8 NDANGO YA SITEIDHZI

Afha ndi fhaḷa hune muṅwali wa bugu ya ḍirama a ṅwala maipfi ngomu zwitangini nahone e kha leḍere tsendama a tshi itela u pfukisela mulaedza u ya kha vhatambi uri vha bveledze nyito dzo teaho musi vha tshi khou tamba ḍirama yawe tshiteidzhini. Muṅwali a nga ṭoḍa hu tshi shumiswa luambo lwa muvhili, kutshimbilele na dziṅwe nyito dzo yaho nga u fhambana. Sa (U sea khole) Muṅwali u shumisa ndango ya tshiteidzhi nga ṅdila a tshi itela u bvelela u hoyo/tshiseo tshi si tsha vhukuma. Afha kha tsumbo iyi muṅwali u vha a tshi khou itela uri mutambi a dzumbe zwi re ngomu hawe nga u bvisa tshiseo tshi tsha vhukuma. Izwi zwi ṭanela u takala hu si ha vhukuma kha uyo ane a khou ambiwa nae. Ndi ngani muṅwali o shumisa ndango ya siteidzhi nga iyi ṅdila

4.9 AIRONI YA DIRAMA

Afha ndi hune vhavhali / vathetshelesi / vhaṭaleli vha vha vho no vha na ndivho ya zwine zwa khou ya u itea kha mutambi, ngeno ene mua sa zwi divhi. Mushumo muhulu wa aironi ya dirama ndi u vhangula dzalelo la vhaṭaleli/vhavhoni/vhavhali na u disa zwi mangadzaho kha vhavhali kana vhaṭaleli vhabvumbudzwa. Kanzhi hune ha vha na aironi ya dirama vhavhali kana vhaṭaleli vha ya pfela vhuṭungu uyo ane zwiitei zwa khou ya u kwamana nae.

He muṭwali a bveledza hone aironi ya dirama ndi hu tevhelaho buguni ya Tshilwavhusiku. Vhavhali kana vhaṭaleli vho vha vha tshi zwi divha uri mmbi ya Tshilwavhusiku i khou ya u tshotela maforotereke vho edela ngeno vhone vhaṭe maforotereke vho vha vha sa divhi tshithu. Sa vhavhali kana vhaṭaleli ro zwi pfa musi Thovhele a tshi khou dzudzanya tshikwekwe itshi na magota awe
[Ni humbelwa uri ni sedze dzinwe tsumbo dzi tikedzaho fhungo ili]

3.10. VHUTUMANI VHUKATI HA MUFHINDULANO/ MONOLOGO

Mufhindulano ndi nyambedzano vhukati ha vhatambi. Afha ri newa dzina la mutambi na mafhungo ane a khou amba one. Ra dovha hafhu ra newa na dzina la uyo ane a khou davhidzana nae na mafhungo e a amba one. Mufhindulano uyu u nga ri bveledzela mafhungo kana khudano i re hone vhukati ha vhatambi. Mufhindulano uyo a ngo tea u lapfesa. Nga inwe ndila mutambi a songo amba tshifhinga tshilapfu-lapfu uyu muṭwe o sokou fhumula. Kha hu vhe na u amba hu sielisanaho. Mufhindulano u vhe wo fhelelaho. U so ngo rothola. Vhatambi a vha ngo te u ambela mbiluni. Nyambedzano i dovha havhu ya disela muhumbulo muhulwane wa dirama. U dovha hafhu wa ri tanela mudi na thounu vhukati ha vhatambi. **Monologo/u amba u woṭhe** ndi musi mutambi a tshi khou amba eṭhe hu sin a ane a khou davhidzana nae. Afha ndi fhaḷa ha musi mutambi hu na zwi mu dinaho/takadzaho. Afha mutambi u tana u dinalea/takala hawe nga u amba nga ha nyimele ine a khou tangana nayo vhutshiloni hawe. Tshipida itshi tshi ri dzumbululela mudi na thounu zwa muambi. Mutambi a nga tana u disola kha tsheo ye a dzhia yone yo khakheaho kana a vha a tshi khou tana dakalo line lo dalesa lune a sa kone u kondelela u sa li bvisela khagala. Izwi zwi ita uri mutambi a mbo di dimangala a tshi vho bula maipfi a zwi re mbiluni yawe. Kanzhi u amba u woṭhe hu itea mafheleloni a bono. Tsumbo: kha Luta III Bono la I

Tshilwavhusiku u amba e ethe musi a tshi khou vhandā zwiḥali zwawe zwa nndwa a tshi khou ṭana u pfa vḥuṭungu hauri mavhuru a vha khou ṭoda u ṭuwa kha shango line la vha lawe. Kha nyambo iyi a ethe u sumbedza vḥuhali ha u ṭoda u lwela shango lawe.

4.10 MUDZEDZE WA TSHIFHINGA

Afha kha mudzedze wa tshifhinga ndi hune ra dzumbululelwa uri mafhungo/tshiwo itshi tshi nga vha tsho itea lini. Muniwali a nga ri dzumbulela nga u ri bveledzela zwiwo, kuambarele, zwiito, tshikolo, mvelele, zwiimiswa, kuambele na zwiḥwe zwinzhi zwi ṭanaho tshifhinga.

4.11 U ANETSHELA ZWA PHANDA / KHUMBUDZA PHANDA

3.12 U ANETSHELA ZWA PHANDA./ KHUMBUDZA PHANDA

Afha ndi musi ho vha na nyito i bvelelaho zwenezwi mafhungo a tshi khou bvelaphanda i tshi ri sevha zwine zwa ḍo bvelela phanda. Kanzhi zwiwo/nyito iyi i bvelela mathomoni, u bveledza mafhungo/nyito i takuwaho ra vho ya ra ṭangana nayo na masiandaitwa ayo kha mathakeni/magumo. Nga maḥwe maipfi zwine mutambi a ita/tshila zwone mathomoni na kha u bveledza mafhungo zwi a ri ṇea lusevhedzi lwa zwine a ḍo ṭangana nazwo phanda vḥutshiloni hawe. Tsumbo: Kha bugu ya Tshilwavhusiku musi ri tshi pfa Vho Mmbangiseni vha tshi ri “ Hone vhone vha amba zwone vha tshi ri ndi vuluvulu. Ndi ene nkande ndi u kande. Ndi munna a ḍigedelaho mushumo wawe. Nga haya maipfi zwi sumbedza uri Tshilwavhusiku u ḍo vha tambudza maforotereke vhane vha khou hana u ṭuwa shangoni lavho la Swongozwi. Nyimele iyi musi bugu i tshi vho ya magumoni ri wana i tshi iteya vhunga maforotereke vho vḥulawa vhusiku vho edela. Mavhuru vho tambudzesa vharema lune naho hu tshi khou iteya zwine zwa khou iteya khavho u nga amba uri vha khou lifha zwivhi zwavho zve vha ita [Lingedzani u vḥala bugu iyi yo randelwaho uri ni ḍo kona u ṇea dziḥwe tsumbo dzi teaho tshiteriwa itshi].

4.12 U ANETSHELA ZWA MURAHU / KHUMBHUDZA MURAHU

Afha ndi fhaḷa hune mafhungo a bvelelaho ngei phanda a ri humbudza zwo bvelelaho ngei murahu / ngei mathomoni kha u bvededza mafhungo. Afha ndi fhaḷa hune riṅe sa vhavhali ra wana hu tshi bvelelela nyito kha ḍirama i ri humbudzaho zwa murahu.

Zwine mutambi a khou ṭangana nazwo ngei kha mathakhe kana magumo zwi ri humbudza zwiḷa zwe a ita/tshilisa zwone ngei murahu mafhungo a tshi kha ḍi elela.

Tsumbo: Ntsieni ro wana kha bugu iyi a tshi rwiwa nga maforotereke a tshi khou rwelwa uri o wisa khamelo ye ya vha yo tou rahiwa nga kholomo. Musi riṅe sa vhavhali ri tshi khou vhona nyito ya u rwiwa have zwi mbo ḍi ri ḍisela muhumbulo wauri ngei murahu Dereke o vha o amba uri a hu tsha ḍo dovha ha vha na niwana wa ḷa Swongozwi ane a ḍo rwiwa. U rwiwa ha Ntsieni zwi ri humbudza zwe zwa ambiwa nga onoyu muforotereke. Sedzani dziṅwe tsumbo ni tikedze tshipiḍa itshi tsha u anetshela zwa murahu.

NDIMA YA 4

LINGEDZANI U FHINDULA MBUDZISO NDAPFU NA PFUFHI DZI RE AFHO FHASI NI TSHI ITELA U PFESESA BUGU YE NA RANDELWA YONE. MBUDZISO IDZI DZI TOU VHA TSUMBO. NI SO NGO LAVHELELA URI MULINGONI NI ḌO ṭANGANA NADZO DZO TOU RALO.

4.1 MBUDZISO YA 1: TSHILWAVHUSIKU

TSUMBO DZA MBUDZISO NDAPFU

Fhindulani mbudziso ndapfu dzi tevhelaho .

Vhulapfu ha maanea aṅu vhu vhe u bva kha maipfi a 400 u ya kha a 450.

Muṅwali u shumisa zwiwo zwo fhambanaho u bvededza muhumbulo muhulwane wa bugu ya ḍirama.

Sumbedzani zwiwo zwe muṅwali a zwi shumisa zwo livhisaho kha u sumbedza uri u kandekanya ppanelo dza vhathu zwi fhedza zwo vha na masiandaitwa a si avhuḍi.

Vhulapfu ha maanea aṅu vhu vhe u bva kha maipfi a 400 u ya kha a 450.

Marangaphanda

Muhumbulo muhulwane wa bugu ndi zwine muiwali a tama ri tshi divha zwone kana u guda zwone. Zwiwo ndi zwiitei/nyito dzine dza bveledzwa nga vhaanewa diramani. Muiwali u ri disela zwiwo zwo fhambanaho nahone zwo farekanaho a tshi itela u bvisela khagala muhumbulo muhulwane. Diramani iyi muiwali u shumisa zwiwo zwo fhambanaho zwe maforotereke vha zwi ita zwo livhisaho kha u kandekanya pfanelo dza vhadzulapo vha Swongozwi zwe zwa fhedza zwo vha na masiandaitwa a si avhudi.

Mbuno

- U dihahedza ha vhatshena kha shango la Swongozwi ngeno vho vha vha tshi nga vha khou fhira, zwo sumbedza lunyadzo na u sa fhulufhedzea.
- Musi vhatshena vha tshi vho dzharatela shango la Swongozwi uri vhadzulapo vha si tsha kona u hu shumisa kha u zwima na pfulo vha songo tendelana na vhadzulapo, zwo sumba u kandekanya pfanelo dza vhanvha vha mavu/shango.
- U rwiwa ha vhadzulapo nga maforotereke vha songo tshinya tshithu zwi sumbedza u kandekanya pfanelo dza vhatu.
- U vhulawa ha vhadzulapo nga maforotereke nge vha sera dirata vha songo tendelwa zwo sumba u pfuka pfanelo dza vhatu.
- U shumiswa ha vhatshanga na vhasidzana kha u ka maadi vha tshi kela vhatshena vha sa vha holeli zwi sumba u ita vhatu dziphuli na u sa thonifha pfanelo dzavho.
- Musi maforotereke vha tshi humbela u engedzelwa shango nga kholomo thanu zwi sumbedza vhufhura na u dzhia vhanvha vha shango sa vhatu vha si na ndeme/ ndivho.
- Vhadzulapo vha Swongozwi vha fara mitangano minzhi yo fhambanaho vha tshi lingedza u tandulula thaidzo dzine vha vha nadzo hu u toda u lwela pfanelo dzavho.
- Maforotereke vho vha vha tshi shushedza vhatu vho rumelwaho nga Thovhele Tshilwavhusiku u da u lingedza u tandulula thaidzo, nge vha vha shushedza nga u vha sumba nga zwigidi. Hezwi ndi u nyadza pfanelo ya tsireledzo ya vhatu
- Vho-Thovhele Tshilwavhusiku na vhalanda vhavho nga u vbona maforotereke a sa pfesesi vho fhedza vho dzhia liga la u tou lwa nga mapfumo. Muthu u na pfanelo ya u lwela zwi re zwawe.

- Vho-Thovhele Tshilwavhusiku na mmbi yavho vho fhedza vho dzhenela maforotereke vhusiku vha vhulaha vhanna na vhafumakadzi hu tshi katelwa na vhana nga vhunzhi. Izwi ndi masiandaitwa a musi vhaiwe vha tshi kandekanya pfanelo dza vhaiwe.

Magumo

Muniwali wa dirama iyi o kona u shumisa zwiwo zwo fhambanaho u bveledza muhumbulo muhulwane wa uri u dzhielwa na u kandekanywa ha pfanelo dza vhatu zwi a vha na masiandaitwa a si avhudi. Muniwali o kona u bvisela khagala ngoho iyi nga u lunzhedza zwiwo/zwiitei zwo livhisaho kha u wa ha ndingedzo dza u kandedza pfanelo dza vharema nga ndila ya makhaulambilu.

4.2 MBUDZISO 2

MBUDZISO NDAPFU INWE ASIYI

Bugu ya dirama yo nwalwaho tshidele i takadza nga u vha na khudano vhukati ha vhabvumbedzwa u itela u totomodza puloto.

No disendeka nga likumedzwa ili, sengulusani ndila ye muniwali a tana ngayo mavhuru/maforoterekere u bveledza khudano vhukati ha vhaanewa vhahulwane buguni iyi.

Vhulapfu ha maanea anu vhu vhe u bva kha maipfi a 400 u ya kha a 450.

PHINDULO

Marangaphanda

Khudano ndi u fhambana ha mihumbulo/u sa andana vhukati ha vhatambi/vhabvumbedzwa kana kha mutambi/mubvumbedzwa ene mune. Khudano i na khethekanyo mbili, ya nda na ya ngomu.

Khudano kha iyi bugu yo disendeka kha mivhango ya shango hune ra wana uri vha Swongozwi vha kudana na maforotereke/vhaeni/mavhuru, vhane vho diimisela u dzhiela shango vha ne vhalo nga khani.

Mbuno

- Khudano i khou vhangwa nga mavhuru/vhaeni/maforotereke vhe vha do newa shango nga vha Swongozwi uri vha awele vha kone u bvela phanda na lwendo lwavho, vhone vha vho fhedza vha si tsha funa u fhira na u vhuisa shango murahu. Hezwi zwo sinyusa vha Swongozwi zwihulu.
- Musi maforotereke/vhaeni/mavhuru vha tshi vho thoma u dzharatela shango zwo sinyusa vharangaphanda na vhadzulapo vha la Swongozwi, khathihi na Vho-Thovhele.
- U sa tendela vhadzulapo vha la Swongozwi u sera dirata na u dzhena fhethu hothe ho dzharatelwaho nga maforotereke a zwo ngo vha fara zwavhudi.
- U rwiwa ha muduhulu wa Vho-Lumbule nga tshimebi zwa nanisa khudano vhukati ha vha Swongozwi na vhaeni.
- U vhulawa ha mmbwa dza Mphelekedzeni na u rwiwa have a fhedza o lovha nga maforotereke zwo ita uri vhushaka ha vha la Swongozwi na vhaeni vhu sekene, ha vho hula vhuswina.
- U shumisa vhatukana na vhasidzana nga vhaeni midini yavho sa dziphuli zwo vha lutanya na vha Swongozwi.
- U toda u renga shango ha maforotereke nga mutengo wa fhasi zwo sinyusa vhadzulapo vha la Swongozwi.
- U shushedza mukoma nga gulu ya tshigidi we a vha o rumiwa u vhudza vhaeni/moforotereke uri vha tuwe nga Thovhele zwo hudza khudano, ha vha na vengo lihulu.
- Phambano hedzi dzothe dzo ita uri hu vhe na nndwa khulu vhukati ha vha la Swongozwi na mavhuru/vhaeni/maforotereke, he ha fhedza ho no vha na mabulayo a vhatu vhanzhi.

Magumo

Muiwali wa dirama iyi o kona u bvisela khagala khudano lune zwa kona u totomodza puloto ya iyi dirama zwavhudi. Khudano yo vhangwaho nga mivhango ya shango hune ra wana uri vha Swongozwi vha kudana na maforotereke/vhaeni/mavhuru u swika hu tshi vha na nndwa ye ya vhanga mabulayo a si na vhukono, yo bveledzwa zwavhudi.

TSUMBO YA MBUDZISO PFUFHI.

Vhalani tshipida tsha mafhungo tshi bvaho buguni iyi uri ni do kona u fhindula mbudziso dzi no tshi tevhela.

MUDINDA: Mbilalume! Khakhamela! Thindi ndi a midza! Muhali, hu na vhaeni vho ri kandaho, vha toda u swikiswa musanda.

VHO GANGASHE: Ndi vhoneyi vhenevho?

MUDINDA: Ndi vhatu vha mitsindo mune wanga. A vha bulwi nga madzina. Ndi tata u miliswa tshivhindi.

VHO GANGASHE: Kha vha swikiswe fhano pfamoni.

(Hu dzhena mukoma wa Litshovhu, Vho Lumbule; na gota nga dzawe Mudzulikutama. Hu bva Mudinda wa musanda.)

MUKOMA: Nne Vhafuwi vhang, ndo diswa nga mafhungo ane ndi si tsha funa u a dovholola.

VHO GANGASHE: Ndi mukosi wa duvha linwe na linwe vhakoma.

VHO MUDZULAKUTAMA: Khotsimuhulu. Shango li khou sukalea. Shango kha li dzivhelwe heli. Langa ndi lenelo.

VHO LUMBULE: Na n̄ne ndi ima na lenelo.

VHO GANGASHE: Ngavhe Thovhele nga ethe a tshi zwi pfesesa.

VHO MUDZULAKUTAMA: Thovhele ndi munna wa vhuṭali. Thovhele nga a lalame.

VHO GANGASHE: Ri thoma ngafhi?

MUKOMA: Muṅe wanga. N̄wana wa Mmbangiseni o huvhadzwa. Nazwino ndo pfa fhungo la uri muya wawe a wo ngo kona u kondelela u bodekana ha shambo lawe. Nazwino o ri sia maḍautsha ano.

VHO GANGASHE: Nga Nyawasedza! Langa pfumo ndi a tuṭula! Ndi no ḍi sunda Ntsundeni uri a n̄odele mukumba wa ndau N̄iani. A sa vhuya nawo u ḍo miliswa tshivhindi li n̄tha ha thoho. N̄ne a thi tsha ṭoda mmbi ya magoswi lini. Mutenda ndo mu ruma uri a vhuye na luṅanga lwa n̄ari. Arali midzimu ya hashu yo nndaṭa, khwiṅe ndi bvule heyi nguvho ye nda ambadzwa, i n̄ewe muṭhannga wa vuhali. Naa ri tshe ro lindelani? Naa ri ofhani mvula ro no naiwa? Tshifhinga tshi khou dadamala. Hu pfi mushavhamvula vhilula u songo shavha ḍumbu lo no swika.

MBUDZISO PFUFHI

- 15.1 Ndi mini tshi vhangaho khudano mafhungoni aya e na vhala? (2)
- 15.2 Ndi mvumbo-ḍe ya Vho-Gangashe yo ṭaniwaho nga mafhungo aya e na vhala? (2)
- 15.3 Mafhungo aya e na fhiwa a ṭana tshipiḍa tshifhio tsha puloto? Tikedzani phindulo yaṅu. (2)
- 15.4 Vhalani mutaladzi une wa thoma u tshiri: 'Thovhele ndi ... nga a lalame'.

Talutshedzani uri kuambele kwa Vho-Mudzulikutama ku dzhia Thovhele sa muthu-ḁe mafhungoni ayo e na vhala? Bulani ZWIRARU fhedzi. (3)

15.5 Sumbedzani hune Vho-Gangashe na Vho-Mudzulikutama vha fana hone zwi tshi ḁa kha maimo avho na kuvhonele kwavho kwa zwithu. (2)

15.6 Ndi ufhio muhumbulo muhulwane une muḁwali wa bugu iyi a tama u u fhirisela kha vhavhali? (2)

15.7 Ndi ifhio ndivho ine muḁwali a tama u i bvedza nga u shumisa Khosikhulu Thovhele Tshilwavhusiku sa mutambi muhulwane buguni iyi? (2)

15.8 Talutshedzani masiandaitwa o vhangwaho nge musanda Swongozwi wa tendela vhaeni/maforḁereke vha tshi awela shangoni ḁavho. Bulani ZWIRARU. (3)

15.9 Ndi ufhio mudzedze wa tshifhinga u bvukululwaho nga mufhindulano u re afho mafhungoni e na vhala? Tikedzani phindulo yaḁu. (2)

15.10 Nga kuvhonele kwaḁu, ni vhona uri nndwa ye ya vha hone vhukati ha vha Swongozwi na maforḁereke yo vha yo tea naa? Tikedzani vhuimo haḁu nga mbuno THARU. (3)

15.11 Ni a pfela vhuḁungu maforḁereke kha zve vha ḁangana nazwo musi bugu ino i tshi fhela? Tikedzani vhuimo haḁu. (2)

[25]

PHINDULO

- 15.1 Khudano i khou vhangwa nge vhaeni/mavhuru vhe vha tou sendelelwa vha vho thoma u tambudza vhaṅe vha shango nga u vha rwa, u vhulaha na u vha dzhiela shango.√√ (2)
- 15.2 Vho-Gangashe vho olwa sa gota ḷa vhuhali na tshituhu a sa ofhi u lwa. Vho olwa sa muthu a no ṭavhanya u fhela mbilu a no kondelwa nga u lindela.√√ (2)
- 15.3 A ṭana tshipiḍa tsha nyito i takuwaho ngauri thaidzo ya u dzhielwa havho shango na u tambudzwa na u vhulawa yo i tshi khou ṅana i tshi ya. (2)
- 15.4 Ku dzhia Thovhele sa muthu o thanyaho, a ṭhonifhiwaho nga vhalanda vhawe, ane a thetshelesa zwililo zwa vhalanda vhawe nahone a dovha a ita zwine vha amba.
[Zwiraru fhedzi zwi pfalaho] √√√ (3)
- 15.5 Vhoṭhe ndi magota√ ane a funa mashango ao nahone vho ḍilugisela u a lwela uri mavu a vhuelele murahu kha vhaṅe vhao.√ (2)
- 15.6 Muhumbulo muhulwane ndi wa uri muthu arali o pambiwa tshithu musi muṅe watsho a tshi vho tshi ṭoda murahu a hana natsho, zwi vhangula/ṭuṭula mbiti dza muṅe watsho a vho ita zwa dzikhakhathi/Muthu a songo fhulufhela tshoṭhe muthu ane a sa mu ḍivhe ngauri matshelo a nga mu shandukela.

KANA

- Muthu u tea u lwela tshi re tshawe a sa ofhi.√ (2)

15.7 Ndivho ndi ya uri u murangaphanda u tea u thetshesela zwililo zwa vhalanda, u funa shango na u dilugisela u lwela zwine zwa vha zwau.√√ (2)

15.8 -Maforotereke o vha dzhiela shango lavho.
-Vhathu vho vha vha tshi vho rwelwa u sera dirata dza maforotereke.
-Vhathu vho vha tshi khou vhulawa nga maforotereke.
-Ho vha na dzinndwa dze khadzo ha vha na vhathu vhanzhi vhe vha vhulawa hu tshi khou lwelwa shango.
[Zwiraru fhedzi zwi pfalaho] √√√ (3)

15.9 Mufhindulano uyu u bvukulula uri aya mafhungo o bvelela kha tshifhinga tsha kale vngauri ri khou pfa hu tshi khou lugiselwa u lwa nga mapfumo, hu tshi todwa na mikumba ya dziphuka zwine zwa vha ndugiselo ya nndwa.√
[Kana zwiñwevho zwi pfalaho] (2)

15.10 Ee.
-Maforoterekere vho fhura mavu/shango vhañe vhaao.
-Maforoterekere a vho ngo fulufhedzea kha mulanga we wa vhofhiwa.
-Maforoterekere vho thoma u tambudza vhañe vha shango.
-Maforoterekere vho humbelwa u ita nyambedzano ya mulalo vha ita swili ya mukundulela.

KANA

Hai.

-Ho vha ho tea ho farwa nyambedzano ya mulalo.
-Ngavhe Thovhele vho vhiga mafhungo Pitōri.
-Ngavhe vho tou vha tinga vha ita uri maforoterekere vha tou dinetshedza.
-Na zwiñwe zwi pfalaho.
[Zwiraru fhedzi]√√√ (3)

15.11 Hai, a thi vha pfeli vhuṭungu, ngauri ndi vhone vho levhaho nga u dzhia shango nga khani na u hana na shango li si lavho.√√

KANA

Ee, ndi a vha pfela vhuṭungu, ngauri vho fhedza vho vhulawa nga vhunzhi nahone u lwa/vhulahana a si yone ndila ya u tandulula thaidzo, nyambedzano ndi yone ndila ine ya tea u shumiswa.√√

[Kana zwiṅwevho zwi pfalaho. Maraga mbili kha muhumbulo u pfalaho]

(2)

[25]

4.3 MBUDZISO 3: TSHILWAVHUSIKU – MBUDZISO PFUFHI

Vhalani tshipida tshi tevhelaho tsho bviswaho buguni iyi uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo disendekaho khatsho.

TSHIBVELEDZWA TSHA I

DEREK:	Naa thaidzo ndi mini?	
VHO-GANGASHE:	U ri mini?	
NTSIENI:	U ri vha thuswa ngani?	
VHO-GANGASHE:	Naa u mulwadze? Ri thuswa nga mini ri tshi khou vhulahlwa vhana vhashu. Ntsieni, mu vhudzeni uri a litshe u vhulaha vhana vhashu.	5
NTSIENI:	Hu pfi litshani u vhulaha vhatu.	
DEREK:	Rine a ri madyavhathu. A ri dziphondi; a ri vhulahi vhatu.	
NTSIENI:	U ri ene ha vhulahi muthu.	
VHO-GANGASHE:	A songo delela. Kani o fulufhela ukwo kutanda kwe a nembeledza. Ri khou ri u khou vhulaha vhana vhashu. Vha re vhashu ri do vha dzhia a sala e ethe.	10
DEREK:	<i>(Kha Ntsieni.)</i> Hu pfi mini?	
NTSIENI:	Hu pfi vhatu vha do vhuvedzedzwa mahayani avho ngauri fhano vha a vhulahlwa.	15
LUKA:	Rine ri lwa na vhatu vha no tswa khuhu dzashu. Vhenevho ri a vha fara ra vha humbudza mulayo wa Mushe. A ri vhulahi muthu.	
NTSIENI:	Hu pfi a ri vhulahi muthu. Ri tou u humbudzana nga ha mulayo wa Mushe.	20
LUMBULE:	Nwana washu o rwiwa a ita na u lovha. Ndi wone mulayo wa Mushe uyo? Arali ri tshi toda u tshilisana izwo kha ri litshe u vhulaha vhana ri tshi tevhedza mulayo wa Mushe.	

NTSIENI:	Hu pfi mulayo wa Mushe u songo itisa uri vhana vha lovhe.	25
DEREK:	Zwi a pfala. A ri nga rwi vhana. Hone vha songo tswa! Hu na lithihi kheli!	
VHO-GANGASHE:	Ndi lifhio?	
NTSIENI:	<i>(Kha Derek.)</i> Hu pfi kha li buliwe.	
DEREK:	Ri khou humbela u nonisa masimu ashu u guma tsini na Swongozwi. Ri humbela uri fhungo ili li swikiswe kha vhahulwane ngauri hu tou nga ri do fa nga ndala. Ri na kholomo thanu dzine ra nga bvisa uri zwothe zwi tshimbile nga ngona.	30
NTSIENI:	U ri kholomo thanu asidzi. Ri humbela shangonyana u tutshela ngei Swongozwi; bako uvhani lo dzhena madi, ndala yo hulela.	35
VHO-GANGASHE:	U na thuri. Riṅe a si ashu haya. Ndi mafhungo a Thovhele. Riṅe ro da u senga milandu zwino u vho toda u ri fhura nga kholomo thanu. Mu vhudzeni ni ri kholomo thanu a dzi mali musadzi naho e riwana wa khaladzi a mme au.	40
NTSIENI:	<i>(Kha Luka.)</i> Hu pfi kholomo thanu ndi thukhu; mafhungo haya o denyefhalesa, a toda u vhudzwa Thovhele.	
LUKA:	Izwo ri do tou dzhahvula nga swili.	
DEREK:	U songo toda u ri fhetḁ. <i>(Kha Vho-Gangashe.)</i> Zwo pfala, ri do amba na Khosi. Vhana a vha tsha do rwiwa. Kha ri dzule nga mulalo.	45

PHINDULO DZA MBUDZISO PFUFHI

- 15.1 Ni vhona Luka mafhungoni ayo e na vhala o sumbedzwa sa muthu-de? Tikedzani phindulo yaṅu nga mbuno MBILI fhedzi. (2)
- 15.2 Ndi zwifhio zwi vhangaho nndwa vhukati ha Derek na Vho-Gangashe mafhungoni e na vhala? Bulani ZWIVHILI fhedzi. (2)
- 15.3 Nyambedzano i re afho nṯha mafhungoni e na vhala i na ṯhuṯhuwedzo-de kha zwe zwa fhedza zwo bvelela shangoni ḷa Swongozwi? Ṭalutshedzani. (2)
- 15.4 Ndi zwifhio zwe zwa vhangwa nga u rwiwa ha Ntsieni nga maforotereke ḍiramani iyi? Bulani ZWIVHILI. (2)
- 15.5 Mafhungo e na vhala afho nṯha a sumbedza e a tshifhinga tshifhio? Ndi ngani ni tshi ralo? (2)
- 15.6 Kutshilele kwa maforotereke ku kwama hani vhuḍipfi ha Khosikhulu Thovhele Tshilwavhusiku ḍiramani iyi? Tikedzani phindulo yaṅu. (2)

- 15.7 Ndi ifhio ndivho ine muñwali a tama u i bveledza nga u shumisa maforotereke ñiramani iyi? Tikedzani phindulo yañu. (3)
- 15.8 Sumbedzani uri Vho-Nyaphophi vha fhambana hani na Ñedia no sedza zwo bvelelaho mafhungoni a ñiramani iyi. (2)
- 15.9 Magumo a ñirama iyi a na vhushaka-ñe na zwe zwa bvelela musi bugu i tshi thoma? Ñalutshedzani. (3)
- 15.10 U ya nga kuvhonele kwanu, ni vhona zwe Ntsieni a rwelwa zwone musi kholomo yo raha khamelo ya mafhi a tevhuwa zwo tea naa? Tikedzani phindulo yañu nga mbuno THARU. (3)
- 15.11 No vha ni tshi nga ita mini arali no ñiwana ni kha vhuimo ha Vho-Mmbangiseni nga murahu ha musi ñwana wavho o rwiwa nga maforotereke a fhedza o lovha? Bulani ZWIVHILI fhedzi. (2)

[25]

PHINDULO DZA MBUDZISO PFUFHI

TSHILWAVHUSIKU – MBUDZISO PFUFHI

- 15.1 Luka u sumbedzwa sa munna a re na swili/a ḍihudzaho/a dovha a vha na vengo kha vharema/u na vhufhura.
[ZWIVHILI fhedzi zwi pfalaho.]√√ (2)
- 15.2 Tshivhangaho nndwa vhukati ha Vho-Gangashe na Derek ndi tsha uri Vhavenda vho sinyutshela u vhulawa ha vhana vhavho/na u dzhielwa shango nga maforotereke.
[ZWIVHILI fhedzi zwi pfalaho.]√√ (2)
- 15.3 Nyambedzano i re afho n̄tha i fhedza yo t̄ut̄uwedza nndwa vhukati ha Vhavenda na maforotereke nge ha si vhe na nyandano vhukati ha zwigwada izwi zwivhili.√√ (2)
- 15.4 - U rwiwa ha Ntsieni zwo sinyusa Thovhele na vhalanda vhawe.
- Vha dovha vha humbula u bva pfumo l̄a u lwa na maforotereke.
- Zwo vhanga nndwa ye ha vho vhulawa maforotereke manzhi.
[Zwivhili fhedzi zwi pfalaho.] √√ (2)
- 15.5 Mafhungo aya a t̄ana tshifhinga tsha kale.√ Ngauri mafhungo aya a t̄ana ḍivhazwakale ya musu maforotereke vha tshi dzhahvula vha ḍihahedza mavuni a si avho.√ (2)
- 15.6 Kutshilele kwa maforotereke ku vhaisa/dina/sinyusa/t̄ungufhadza Thovhele Tshilwavhusiku,√ngauri vha khou rwa na u vhulaha vhana vhavho na u sa tsha t̄oda u fhira shangoni l̄avho.√ (2)

15.7 Ndivho ndi ya u tana vhu^hvhi/tshi^htuhu tshe vhatshena vha ita vha tshi fhura/dzhavhula mavu/shango kha vharema. Izwi zwo vha na masiandaitwa a si avhu^hdi vhunga zwo bveledza vhuswina, dzinndwa na mpfu dzo hotefhadzaho shango lino.

[Maraga THARU kha t^halutshedzo i p^hfalaho.]√√√ (3)

15.8

Vho ^h -Nyaphophi	Lydia
- Vha tu ^h tuwedza nndwa.	- Ha funi zwa dzinndwa.
- Vha sanda zwiito zwa maforotereke.	-Vha sanda u dzula na vharema.

(2)

[Maraga MBILI kha mbambedzo NTHIHI i p^hfalaho.]√√

15.9 Magumo a d^hirama iyi a musi hu tshi vha na dzinndwa a na vhushaka na mathomoni he ra vhona magota na Thovhele Tshilwavhusiku vha tshi gungula na u dinwa nga zwiito zwa maforotereke zwa u tambudza na u fhura vha^hne vha shango.

[Maraga THARU kha t^halutshedzo i p^hfalaho.] √√√ (3)

15.10 Hai/A zwo ngo tea.

- A si Ntsieni, ndi kholomo yo rahaho khamelo, hu si lutamo lwa Ntsieni.
- Ntsieni a hu na tshe a khakha tshone kha u tevhuwa ha mafhi.
- Ntsieni o vha o tea o tou kaidzwa na u n^hewa ngeletshedzo ya kufarele kwa khamelo, hu si nga u tou rwiwa lu shushaho.
- Pfanelo dza Ntsieni dza u shuma o tsireledzea a sa tambudzwi dzo kandekanyiwa.

[ZWIRARU fhedzi zwi p^hfalaho] √√√ (3)

15.11 • Ndo vha ndi tshi d^ho ya kha vhahulwane vha lushaka uri vha nthuse kha u dzudzanya mafhungo a lufu lwa riwananga.
 • Ndo vha ndi tshi d^ho ya kha mushumelavhapo u wana ngeletshedzo.
 • Ndo vha ndi tshi d^ho vhiga mulandu mapholisani na ha Thovhele.

[Maraga MBILI kha mihumbulo mivhili yo dziaho.]√√ (2)

[25]

4.4 KHETHEKANYO YA B NA C: RUBRIKI YA U TOLA/MAKA MAANEA A LITHERETSHA – PHINDULO NDAPFU: DIRAMA [MARAGA: 25]

4.4 KHETHEKANYO YA B NA C: RUBRIKI YA U TOLA/MAKA MAANEA A LITHERETSHA – PHINDULO NDAPFU: DIRAMA [MARAGA: 25]

Khriteria	Vhukoni ha nthesa	Tshikili tshone	Vhukoni ha vhukati /ho linganelaho/vhu fushaho	Vhukoni ha fhasi	U sa kona
ZWI RE NGOMU	12–15	9–11	6–8	4–5	0–3
Tsenguluso ya thoho Tshidziki tsha mafhungo/u khwaṭhisedza nga vhuṭanzi na kupfesesele kwa tshibveledzwa	- Phindulo ya maṭhakeṭhakeni/nṭhesa: 14–15 Phindulo ya maṭhakeni/nṭha: 12–13 - Tsenguluso yo nwelelaho ya thoho - Mbuno dzo angalalaho dzi gobolaho; hu na khwaṭhisedzo yo dziaho u bva kha tshibveledzwa - U pfesesa ha nthesa ha lushaka lwa liṅwalwa na tshibveledzwa	- U sumbedza u pfesesa na u sengulusa thoho nga ndila yone - Phindulo ndi yo faredzaho zwidombedzwa zwi khagala - Mbuno dziṅwe dzi pfadzaho dzo ṅekedzwa, naho dziṅwe dzadzo dzi songo tou tikedzwa u swika henefho - Hu na vhuṭanzi ha u pfesesa lushaka lwa liṅwalwa na tshibveledzwa	- U pfesesa thoho lwo linganelaho/hu songo goḍombelaho; a si zwoṭhe zwiṭalusi zwo dodombedzwaho - Hu na dziṅwe mbuno dzi tikedzaho thoho - Maṅwe makumedzwa o tikedzwa, fhedzi vhuṭanzi a vhu tendisei tshifhinga tshoṭhe - U pfesesa liṅwalo na tshibveledzwa hu songo fhelelaho	- U pfesesa thoho lwa u tou phuphuledza; a hu tou vha na zwiṅwe zwiṭalusi zwo senguluswaho nga vhuḍalo - Mbuno thukhu dzi tikedza thoho - Makumedzwa a tshimbilelanaho ndi maṭukuṭuku - U pfesesa huṭuku ha liṅwalwa na tshibveledzwa	- U pfesesa huṭukuṭuku ha thoho - Ndingedzo yo rembeḍaho/i songo khwaṭhaho ya u fhindula mbudziso - Makumedzwa ha tendisei na kathihi - Mugudi ha na ndivho ya lushaka lwa liṅwalwa kana tshibveledzwa
MARAGA 15					
	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1

<p>TSHIVHUMBEO NA LUAMBO</p> <p>- Tshivhumbeo, thevhekano i pfadzaho na kuṅekedzelwe kwa mafhungo Luambo, thouni na tshitaila zwo shumiswaho kha maanea/phindulo ndapfu</p> <p>MARAGA 10</p>	<p>- Tshivhumbeo tsho lunzhedzana tshoṭhe - Marangaphanḁa na magumo ndi zwa nṭhesa - Makumedzwa o vhekanywa zwavhuḁi nahone a bveledzwa zwi khagala - Luambo, tshitaela, na thouni zwo vhibva, zwi a ṭokonya, nahone zwo lulama</p>	<p>- Tshivhumbeo tshi re khagala na makumedzwa a tevhelelanaho lu pfadzaho - Marangaphanḁa na magumo na dziṅwe phara zwo dzudzanywa nga nḁila yo faranaho - U tevhekana hu pfadzaho ha makumedzwa - Luambo, thouni na tshitaela hunzhi zwo lulama</p>	<p>- Hu na vhuṅwe vhuṭanzi ha tshivhumbeo - U pfadza na ndunzhendunzhe zwi ḁi vha hone, fhedzi zwo faredza vhukhakhi - Hu na vhukhakhi vhu vhonealaho ha luambo; thouni na tshitaila hunzhi zwo tea - Phara hunzhi dzo lulama</p>	<p>- Tshivhumbeo tsho pulaniwa nga nḁila yo khakheaho - Makumedzwa ho ngo vhekanywa nga nḁila i pfadzaho - Vhukhakhi ha luambo vhu khagala - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea. - Phara dzo khakhea</p>	<p>- U shaea ha tshivhumbeo tsho pulaniwaho zwi khakhisa thevhekano ya ḁikumudzwa - Vhukhakhi ha luambo na tshitaila zwi itisa uri phindulo iyi i kundelwe u swikelela - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea - Phara dzo khakhea</p>
--	---	---	---	---	--

The Mind the Gap study guide series

This publication is not for sale.

© Copyright Department of Basic Education
www.education.gov.za

Call Centre 0800 202 993

Tshivenda Luambo Lwa Hayani Gireidi 12-Tshilwavhusiku **ISBN 978-1-4315-3399-2**

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA